T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İNSAN VE TOPLUM ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

TÜRKİYE'DE SİYASAL TARİH ÇERÇEVESİNDE KAMUSAL ALAN VE KADIN

AYSEL YİLDİZ

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ ANIL MÜHÜRDAROĞLU

EDİRNE 2022

Tezin Adı: Türkiye'de Siyasal Tarih Çerçevesinde Kamusal Alan ve Kadın
Hazırlayan: Aysel YİLDİZ

ÖZET

Kadın tarih boyunca toplumsal cinsiyet rolleri bakımından ikici konumda olmuştur. Bu eşitsizlik en temelde kamusal ve özel alan arasındaki ayrım üzerinden görünür olmuştur. Toplum içerisinde kadın, özel alana itilmiş, eş ve anne rolünün çıkma imkânı bulamamıştır. Kamusal alanda ise erkek hâkim olmuş, kamusal alan erkeğin faaliyet alanı olarak kodlanmıştır. Erkek egemen sistem içerisinde yaşayan kadının mücadelesinin temel hedefi, özel alan ve kamusal alan içerisinde geleneksel kalıplardan sıyrılarak her iki cins için de eşit ve özgürlükçü koşulların sağlanması olmuştur. İki cins için de eşit koşulların sağlanması ve kadınların eşit olmayan toplumsal rollerden kurtulabilmeleri adına hukuk, siyaset ve kadın hareketleri devreye girmiştir. Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinden başlayarak cumhuriyet dönemine uzanan süreçte kadınların kamusal alanda varlıklarını kabul ettirmeye ve bu sayede özel alandaki konumlarını dönüştürmeye yönelik mücadeleleri ile bu mücadelelerin anayasal hakların dönüşümüyle ilişkisi ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Kadın, Toplumsal Cinsiyet, Kamusal Alan, Özel Alan, Siyaset

Name of Thesis: Public Space and Women in the Framework of Political History in Turkey

Prepared by: Aysel YİLDİZ

ABSTRACT

Throughout history, women have been in a secondary position in terms of social gender roles. This inequality has been visible mainly through the distinction between the public and private spheres. In society, women were pushed into the private sphere and they could not find the opportunity to play the role of wife and mother. On the other hand, the male dominated the public sphere, and the public sphere was coded as the area of activity of the male. The main goal of the struggle of women living in the male-dominated system has been to break away from traditional patterns in the private and public spheres and to provide equal and liberal conditions for both sexes. Law, politics and women's movements have stepped in to ensure equal conditions for both sexes and to help women get rid of unequal social roles. In this study, the struggles of women to impose their existence in the public sphere and thus to transform their positions in the private sphere, from the last period of the Ottoman Empire to the republican period, and the relationship of these struggles with the transformation of constitutional rights will be discussed.

Keywords: Women, Gender, Public Sphere, Private Sphere, Politics

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **i**
ABSTRACT ..... **ii**
İÇİNDEKİLER ..... **iii**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM **5**
KAMUSAL ALAN, ÖZEL ALAN VE FEMİNİZM **5**
1.1. Tarihsel Süreçte Kamusal Alan ve Özel Alan 6
1.2. Sanayi Toplumu ve Kamusal Alanın Dönüşümü 9
1.3. Siyasal Düşüncede Kamusal Alan ve Özel Alan Kavramları 10
2. Kadının Kamusal Alanda Görünürlüğüne Feminizmin Katkısı 14
2.1. Birinci Dalga Feminizm 16
2.2. İkinci Dalga Feminizm 19
2.3. Üçüncü Dalga Feminizm 21
2.4. Feminizm ve Kamusal Alan 22

İKİNCİ BÖLÜM **25**
TÜRKİYE SİYASİ TARİHİ VE KADIN **25**
2.1.Osmanlı Modernleşmesi ve Kadın 26
2.2. Tek Parti Döneminde Kadının Konumu 29
2.2.1.Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın Haklarına Yönelik Girişimlerin Hukuki Yansımaları 32
2.2.2.Tek Parti Döneminde Kadının Siyasal Alandaki Konumu 34
2.3. 1946 Çok Partili Hayata Geçiş ve Kadın 35
2.4. 1960 Darbesi Sonrasında Siyasi Ortamı ve Kadın 41
2.5. 1960-1980 Dönemi'nde Kadın Haklarına Dair Hükümet Politikaları 43
2.6. 12 Eylül Darbesi ve 1982 Anayasası sonrası Hükümet Programlarında Kadın 47
2.7. Ak Parti Döneminde Kadına İlişkin Politikalar 54

SONUÇ **61**
KAYNAKÇA **65**

GİRİŞ

Kamusal alan kavramı Jürgen Habermas'ın 1962 tarihli *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü* başlıklı kitabıyla yazında yerini almış olmakla birlikte kavramın işaret ettiği olgu kendisinin ortaya çıkışından çok öncelere dayanmaktadır. Siyasal iktidarın işleyişi ve toplumla temasının nasıl olması gerektiğine dair tartışmalar o veya bu şekilde kamusallık olgusuyla ilişkilidir. Demokratik yönetim biçimlerinin geçerlilik kazanmaya başladığı modern dönemle birlikte kamusal alan ile özel alan arasındaki ilişki temel bir tartışma konusu olmuş, iktidarın işleyişini etkileme potansiyelini taşıyan kamusal alan bürokratik mekanizmanın iktidarı Weberci anlamda akılcılaştırması ile birlikte siyasal alanı etkileme gücü kitleler açısından önemini yitirmeye başlamıştır. Habermas'ın veya yine kamusal ve özel alan olgularını tartışmaya açan Hannah Arendt'in 1958 tarihli *İnsanlık Durumu* çalışması özellikle Batı ülkelerinde yaşanan bu sürecin siyasal alanı zayıflatacağı kaygısını dile getiren çalışmalardır. Richard Sennett de 1977 tarihli *Kamusal İnsanın Çöküşü* çalışmasında benzer kaygıları dile getirmiş, kamusal alandaki varlığın "formel bir yükümlüğe" dönüştüğünü, insanların devletle ilişkilerine "teslimiyetçi ve kanıksayıcı bir ruh haliyle" baktıklarını dile getirmiştir (Sennett, 2002:16). Bu görüşlerin günümüzde geçerliliği belli ölçüde tartışmalıdır. Küresel dünyada giderek karmaşıklaşan siyasal mekanizmalar kitlelerin etkin bir şekilde müdahale edeceği yapılar olmaktan uzaklaşıyor olmakla birlikte Soğuk Savaş sonrası dünyada siyasal alan yeni dinamiklerle şekillenmeye başlamıştır. İnternet ve sosyal medya kamusallık imkânlarını inanılmaz ölçüde genişletmiş, kitleler bu kanalları kullanarak yönetimin çeşitli kademelerinden doğrudan hesap sorma imkânına kavuşmuş, iktidarda yer alanlar da demokratik siyasetin gereklilikleri doğrultusunda gelen taleplere en azından belli ölçüde karşılık vermek durumunda kalmışlardır. Yeni kamusallığın bu imkânının her zaman olumlu yönde kullanılmadığı aşikâr olmakla birlikte günümüzde, oy vermek ve zorunlu bürokratik işlemler dışında devletle temas etmeden yaşayan vatandaş figürü yerini resmi haber kanallarının dışındaki kaynaklardan doğru veya

yanlış haberlere doğrudan ulaşan ve tepkisini hemen gösteren, üstelik haklılığını kanıtlamak durumunda hissetmeden talebine karşılık bekleyen bir figür almıştır.

Kamusal alan ve özel alan arasındaki ilişki, siyasal, toplumsal ve ekonomik alandaki varlıklarını büyük ölçüde biçimlendiren ataerkil yapının işleyiş dinamiklerinin sonucu olarak kadınlar açısından önem arz eden bir konu olmuştur. Öyle ki feminist düşüncenin tarihi bu iki kavram arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiğine yönelik tartışmaların tarihidir. Feministler başta kadınların seçme ve seçilme hakkı olmak üzere siyasi ve hukuki haklara yönelik mücadele ortaya koymuş, Aydınlanmacı düşüncenin insan hakları ve hukuk karşısında eşitlik ilkelerinden hareketle kadının kamusal alandaki varlığını erkeklerle eşit konuma getirmeye çalışmışlardır. Yirminci yüzyılın ilk yarısında bu siyasal hakların elde edilmesi ve iki dünya savaşının da etkisiyle kadınların çalışma hayatında da varlıklarını artırmaları ile birlikte bu mücadelenin ortaya koyduğu hedeflere ulaşılmış gibi görünmekle birlikte 1960'lı yıllara gelindiğinde kadınlar hem çalışma yaşamında eşit imkânların var olmaması, hem de çalışan kadınların özel alanda onlara dayatılmış olan geleneksel rolleri yerine getirmek zorunda kalmaları dolayısıyla mücadeleye yeni bir yön vermiş, bu defa kamusal ve özel alan arasındaki ilişkiyi sorunsallaştırmış, özel alanı ilgilendirdiği düşünülen konuları kamusal alanda tartışılır kılmak için çalışmışlardır.

Günümüzde feminist mücadele çok farklı bir seyir seyretmektedir. Küreselleşme ve postmodern düşüncenin akılcı ve evrensel ilkeleri sorgulayıcı bakış açısının geçerliliğinin artığı bu dönemde 1960'lı yıllar feminizminin özel alana yönelik kaygılarının Üçüncü Dünya kadınının gözünde bir karşılığı olmadığı savunulmuştur. Ayrıca yine bu yeni yaklaşımlara göre feminist düşüncenin biçimlendiği batı toplumlarının batı-dışı toplumlarda yaşayan kadınlara bakış açıları, bu toplumlarda yaşayan kadınlar tarafından benimsenmemektedir ve bu anlamda batılı feministlerin görüşleri batı-dışındaki kadınların mücadelelerine ışık tutamamaktadır. Sonuç olarak feminist düşünce eril tahakkümün evrensel bir olgu olup olmadığını sorgulamaya başlamış ve bu sorgulamalar ışığında tahakkümün her bağlamda farklı şekillerde işlediği yönünde görüşler dile getirilmiştir. Bu tartışmalar Türkiye'de de karşılık bulmuş, erken cumhuriyet döneminden bu yana siyasal çekişmelerin odağındaki kadın ve onun kamusal alanla nasıl ilişkilenmesi gerektiği tartışmalar sivil toplum ve demokrasi tartışmalarının odağında yer almıştır.

Türkiye'de kadının konumu ile kamusal alan kavramı 2000'li yılların başlarında türban tartışmaları çerçevesinde gündelik siyasi tartışmalarda bir araya gelmiştir. Konu 2002 yılının sonlarında dönemin cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in resmi davetlerde türban takılmasına dair çıkışıyla gündeme gelmiş, ardından 2004 yılında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin türbanlı üniversite öğrencileri ile ilgili kararı ve dönemin Yüksek Öğretim Kurumu Başkanı Erdoğan Teziç'in konu hakkındaki görüşleri çerçevesinde kamuoyunda yer bulmuştu (Özbek, 2004a). Bu tartışmalar hem kamusal alan kavramının anlamına dair kafa karışıklıklarını, hem de Türkiye'de kadının siyasal düzlemde ne şekilde konumlandırıldığını su yüzüne çıkartması bakımından önemli bir dönüm noktası olmuş, Türkiye'de feminist yazında da yoğun olarak tartışılmıştır.

Kamusal alan kavramının devlet, siyaset ve sivil toplum olgularıyla ilişkisi, siyaset bilimi yazınının önemli tartışma konularından birisidir. Kavram hemen her zaman özel alan kavramı ile ilişkili olarak ele alınmış, bu ikisi arasındaki ayrımın nasıl kurgulanması gerektiği konusunda farklı düşünce geleneklerinin ön kabulleri belirleyici olmuştur. Soğuk Savaş sonrası dönemde yeni içerikler kazanan demokrasi ve katılım konularındaki tartışmalarda bu iki kavramın sunduğu imkânlar veya sınırlar belirleyici konu başlıkları olmuştur (Yükselbaba, 2008). Türkiye'de sosyal bilim yazınında kamusal alan ve özel alan kavramlarının Batı-merkezli olması ve bundan dolayı Türkiye'nin tarihsel ve toplumsal özgüllükleri ile örtüşmüyor olduğu yönünde birçok görüş bildirilmiştir (Acar-Savran, 2002).

Bu çalışmada kamusal alan ve özel alan kavramlarının nasıl tanımlanması gerektiği veya bu kavramların Türkiye'de kadının konumunu dönüştürmenin bir aracı olup olamayacağına dair kesin bir değerlendirme ortaya koymak değildir. Çalışmanın temel amacı kamusal alan ve özel alan kavramlarına dair kuramsal tartışmalar ve bu kavramların Türkiye'de siyasal tartışmalardaki kullanımından faydalanarak Türkiye'de cumhuriyetin kuruluşunu takip eden dönemde siyasal alanın nasıl tarif edildiğini ortaya koymak ve söz konusu siyasal alan tarifi içerisinde kadının nasıl konumlandırıldığına dair bir tartışma yürütmektir.

Bu amaç doğrultusunda çalışmanın ilk bölümünde, özel alan ve kamusal alan kavramları ve tarihsel süreç içinde anlam ve sınırları belirlenmeye çalışılacaktır. Kavramların işaret ettikleri olguların tarihsel dönüşümü kadınların siyasal hayattaki

yerleri ve toplumdaki konumlarına dair tartışma ve mücadeleler açısından belirleyici olmuştur. Bu bölümde ayrıca kamusal alan ve özel alan kavramlarına dair yürütülen kuramsal tartışmalar ele alınacak, kamusallığın sınırlarının nasıl çizilmeye çalışıldığı üzerinde durulacaktır. Bölümde son olarak feminist düşüncenin tarihsel gelişimi üzerinde durulacak, on dokuzuncu yüzyıldan günümüze kadar feminist mücadelede kamusal ve özel alan arasındaki ilişkinin nasıl kurulduğu ortaya konmaya çalışılacaktır. Çalışmanın ikinci bölümünde, Osmanlı döneminden başlayarak cumhuriyet dönemine uzanan süreçte kamusal-özel alan ayrımı çerçevesinde kadının toplumsal konumunu belirleyen siyasal süreçler ve hukuki düzenlemeler ele alınacaktır. Bölümde ayrıca kadınların siyasal alandaki varlıklarını kuvvetlendirmeye yönelik girişimler üzerinde durulacaktır.

Osmanlı'dan cumhuriyete geçiş döneminde devlet-dışı alanın siyasal süreçleri etkileyebilecek etkin bir tabanının olmaması, kamusal alanın sınırlarının büyük ölçüde modernleşmenin öncü kadrolarının siyasal hayatı biçimlendirmeye yönelik kararlarınca çizilmesi sonucunu doğurmuştur. Çok partili hayata geçiş ve sonrasında yaşanan süreçler kamusal alanın içeriğini ve katılım imkânlarını belli ölçüde artırmakla birlikte bu süreç kadınların konumunu kapsamlı biçimde yeniden şekillendiren politikalar üretmemiş, siyasal çekişmeler ve darbelerle şekillenen Türkiye siyasi tarihinde kadın ve onun kamusal alandaki görünüm ve rolü bu çekişmelerin bir uzantısı olarak tartışılmıştır. Türkiye'de günümüz feminist yazını kamusal ve özel alanın sınırlarını ataerkil yapının belirlediği sınırlardan farklı şekillerde tanımlayarak kadının siyasal alandaki etkinliğini artırmaya çalışmaktadır. Bununla birlikte feminist mücadelenin kamusallığın tarifi konusunda mevcut ideolojik bölünmeler ekseninde ayrıştığını söylemek gerekir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAMUSAL ALAN, ÖZEL ALAN VE FEMİNİZM

Kamusal alan ve özel alan modern siyasal ve toplumsal yaşamının örgütlenmesinin temelini oluşturan temel kavramlardandır ve bundan dolayı bu kavramların tanımları veya aralarındaki ayrım üzerinde uzlaşmaya varılmamıştır. Raymond Geuss'a göre on dokuzuncu yüzyıl klasik liberal düşüncesinin temsilcilerinden Benjamin Constant'ın "kamusal varoluş" ve "özel varoluş" arasındaki ayrım, modern siyasal düşüncenin bazı temel kabullerinin temelini oluşturur. Constant'a göre Antik Yunan toplumunda "usandırıcı ve zahmetli" bir niteliği olan ve gelişmiş bir tüketim alanına sahip olmayan özel yaşam, tam zamanlı bir meşgale olan vatandaşlık ve demokratik katılımla biçimlenen kamusal yaşamın gerekliliklerine tabiydi. Ancak bu durum özel yaşamın gelişmesine neden olan ekonomik ve toplumsal gelişmelerden dolayı modern toplumlar için geçerli olamazdı. Constant'ın düşüncesinde modern toplumda bireylerden kamusal yaşama kendileri için daha önemli olan özel yaşamlarına oranla daha sınırlı bir enerji harcamaları talep edilir, zira "özel hayattaki yararların kamusal hayattaki yararlara göre önceliği vardır ve olmalıdır" (Geuss, 2007: 24).

Antik Yunan demokrasisi ve modern toplumda ortaya çıkan birey olgusu arasındaki ilişki siyaset kuramında kamusal ve özel alan kavramlarına dair tartışmalarda merkezi temalardan birisini oluşturmuştur. Bu klasik ayrım kamusal alanı siyaset ve katılımla sınırlamakta, kişilerin hane halkı ölçeğinde gündelik hayat ve emeklerinin sınırlarının çok ötesine taşan özel alanın kamusal alanla örtüştüğü noktaları göz ardı etmektedir. Modern ulus-devletin ortaya çıkışı ve devlet dışı alanı tanımlayan sivil toplum kavramının da devreye girmesiyle bu kavramlar arasındaki ilişki daha da belirsizleşmektedir. Örneğin Çotuksöken bu belirsizliği ortadan kaldırmak için sivil toplumu "geniş anlamda kamusal alan", devleti ise "dar anlamda kamusal alan" olarak tanımlar (Çotuksöken, 2003: 104). Kamusal alan özel alan ayrımı feminist yazında da önemli bir konu başlığını oluşturmuştur. Modern toplumda eril

tahakkümün temel unsurlarından birisinin sanayi devrimi ve fabrika rejiminin çalışma ve yaşam alanı arasında yarattığı keskin ayrımla ortaya çıktığı, bu ayrım sayesinde evi geçindiren erkek ile hanede kalan kadın arasında eşitsiz bir cinsiyet rejiminin geliştiği görüşü feminist yazında sıkça dile getirilmiş, bu görüşün kadınların çalışma yaşamına katılımının arttığı ileri modern toplumlarda geçersizleşmesi ise yine feminist düşünürlerin üzerinde durduğu bir mesele olmuştur. Bu bölümde önce kamusal alan ve özel alan olgularının tarihsel kökenine değinilecek, ardından bunların kavramsallaştırılma tarzı ve aralarındaki ilişkiye dair bazı temel görüşler kısaca ele alınacak, son olarak konunun feminist düşüncenin gelişimindeki seyri üzerinde durulacaktır.

1.1. Tarihsel Süreçte Kamusal Alan ve Özel Alan

Kamusal alan kavramının tarihçesine bakıldığında Antik Yunan'a kadar gittiği pek çok araştırmacı tarafından dile getirilmiştir. Mekânsal tanımlaması çerçevesinde ele alırsak, Antik Yunan'daki ilk kamusal alanlar, toplanma yerleri olarak kullanılan agora ve akropoller olmuştur. Agora sözcüğü *"agerirein"* kelimesinden gelmekte ve toplamak anlamına gelmektedir (Gökgür, 2017;2). Akropollerin zamanla agoralara evirildiği Antik Yunan'daki kamusal alanlarda kararların birlikte alındığı, bireyler arasında karşılıklı fikir alışverişlerinin yapıldığı alanlardır. Buna ek olarak mahkemelerdeki tartışmalar da kamusal alanın örnekleri olarak gösterilebilir (Zabcı, 1997;19).

Antik Yunan düşüncesinde kamusal ve özel alan anlayışının oluşumunda siyasal yaşama dair görüşler belirleyici olmuştur. Platon, insanın ihtiyaçları dâhilinde kendi kendine yetemediği için toplumun ortaya çıktığını belirtmekte ve bunu iktidarsızlık olarak tanımlamaktadır. İnsanlar eksikliklerinden dolayı birbirine ihtiyaç duymaktadır. Bu eksiklikler insanları bir arada yaşamaya tabii tutmuş ve böylelikle topluma dönüştürmüştür. Fakat belirli bir toplumda yaşamak Platon'a göre insan olmak anlamına gelmemektedir. Belirli bir topluluk halinde yaşamak doğal bir zorunluluktur. Aristoteles de, Platon'un düşüncesini savunmakta, topluluk halinde yaşamanın doğal bir zorunluluk olduğunu belirtmektedir. Aristoteles'e göre aile kavramı, ilk toplumsal zorunluluktur. Aile kavramını daha sonra köy aşaması takip etmekte, böylelikle birçok ailenin birleşimiyle yine bir topluluk oluşmaktadır.

Aristoteles böyle bir topluluk içinde yaşıyor olmayı insani bir şekilde yaşamak olarak saymamaktadır. Hayvanların yaşamı ile insanların yaşamı arasında bağlantı kurmaktadır. İnsanı hayvandan ayıran yegâne şey konuşabilmesidir. Düşünür sadece poliste geçerli olan insan kavramından söz etmektedir. İnsan kamusal alan olarak görülen poliste konuşabildiği takdirde insan tanımı içerisine girmektedir. Platon ve devamında Aristoteles, insanı toplumsal bir hayvan olarak betimlemektedir. Toplumsal hayvan betimlemesinde insana özgü farklılıklar göremeyen düşünürler, kamusal alan olan polisin ortaya çıkışıyla insanı ayırt edici özelliklerin ortaya çıktığını böylelikle insanın artık siyasal hayvana dönüştüğü kanısı içerisindedirler (Yılmaz,2006;367-369). Bu çerçevede Aristoteles'e göre vatandaşlar birbirinden net biçimde ayrılan iki temel alanda var olurlar. Bunlar kendinin olduğu alan (idion) ve kamusal (koinon) alandır (Uzun, 2006; 14). Buna yakın bir ayrım *koine* ve *oikos* kavramları arasında ortaya konmuştur. *Koine*, kamusal alan anlamına gelen içerisinde özgür yurttaşların var olduğu polisin alanıdır. *Oikos* ise, hane halkının ve yaşayışının temsil edildiği özel alanın karşılığıdır (Habermas, 2018: 57-60).

Özel alan (*oikos*) tek tek bireylerden oluşmaktadır. Bir arada yaşama özel alanın zorunluluğudur çünkü bireyler ancak bu şekilde varlıklarını devam ettirebilmektedir. Özel alanın en önemli özelliği insanların bu alanda arzu ve ihtiyaçlarının bir sonucu olarak birlikte yaşamalarıdır. İnsan için zorunlu bir durum olan bu alanda yaşamak birey için zorunlu ihtiyaçlarını gidermek ve soyunun devamını sağlamak gibi faaliyetlerin yapıldığı alandır. Bu alanda erkek hanenin gıda ihtiyacını karşılarken, kadın da soyun devamından sorumludur. Yine hanenin bir diğer özelliği Antik Yunan'da gizliliği temsil etmesidir. Gizlilik ise antik Yunan'da alt düzey olarak kabul edilmekte idi (Yılmaz, 2006;361-362).

Kamusal alan halkın düşüncelerini özgür bir şekilde dile getirdiği agoralar, kiliseler, savaş ve atletik oyunlarının yapıldığı mekânlar gibi halkın erişiminin kolay olduğu alanlardır. Kamusal alan için *"herkese açık alan"* tanımı da yapılabilmektedir. Herkese açık alanlar, devletin kurumlarını içermekte ve kamusallık devlet ile örtüşecek şekilde tanımlanmaktadır (Habermas, 2018). Kamusal alanda konuşma ve eylem önemli bir yer tutmaktadır. Kişiler konuşma yaparak diğer yurttaşlar arasında farkını ortaya koymaya çalışmaktadır. Eylemden kasıt burada siyasi eylemdir. Daha

sonra da değinileceği üzere emek ve iş gibi ev içi alanı ilgilendiren faaliyetler bu alana girmemektedir. Bu sebeple eylem ve konuşmanın yapıldığı kamusal alana tabii bulunan mekânlar sadece bu mekânlarda yaşayanlar için geçerlidir (Arendt, 1994).

Kamusal alana girmenin şartı vardır. Bu şart ise yurttaş olmaktır. Kadınlar, köleler, yabancılar ve barbarlar Antik Yunan'da kamusal alana giremezlerdi. Bu mekânlar sadece yurttaşlara açıktır. Yurttaşlar ise polisin yerli halkı olan ve belli haklara sahip olan özgür kişilerdir. Kadınlar, köleler ve yabancılar siyasal kararların tartışıldığı ve alındığı meclislere katılamazlardı. Erkek yurttaşlar her anlamda üstün görülmüşlerdir. Antik Yunan'da kamusal alan, aristokrat erkeklerin var olduğu sınırlı bir alanı ifade etmektedir (Zabcı, 1997; 20). Görüldüğü üzere Antik Yunan gündelik yaşamı ve siyasal düşüncesinde kamusal alanın öznesi özgür yurttaşlardır. Kadın, köle gibi yurttaşlık kazanamamış kişiler kamusal alanın öznesi değildir. Başka bir tanımla, *koine* erkeğin, *oikos* ise kadının ve çocukların yaşadığı yerdir (Günindi Ersöz, 2015; 80). Özgürlük erkek için kullanılan bir kavram olagelmiştir. Antik Yunan'da kamusal alana dâhil olmanın şartı, özel alanda aile reisi olmaktan geçmektedir. Özel alanda ailenin diğer bireyleri arasında hüküm sürmek, ev ekonomisinin değerlendirilmesi gibi konular aile reisinin görevidir. "Poliste bir şahsın konumu özel alandaki despotluğuna bağlıdır" (Habermas,2018;60).

Kadın ve erkek özel alanda birbirlerinin emeğine ihtiyaç duymaktadır. Kadın doğurgan olma özelliği ile emek vererek türün devamını sağlarken, erkeklerin ise istekleri karşılamak için sarf ettiği emek onları bir arada tutmaktadır. Özel alan böylelikle emek gücünün var olduğu siyasal olmayan -alan dışı- alandır (Arendt,2019;49-50). Bireylerin ev içi alanda yaşadıkları kişileri seçme lüksü yoktur. Bu da beraberinde zorunlu yaşamı getirmekte ve özgürlüğü kısıtlamaktadır. Hanede mevcut bir aile reisi bulunmaktadır. Aile reisi, erkektir. Aile reisinin hükmü söz konusu olmakta buda beraberinde şiddeti getirmektedir. Çünkü şiddet her şeyin tek söz sahibi olan aile reisine aittir. Aile reisinin bu ayrıcalıkları onu özgür kılmamakta, aile reisi de diğer bireyler gibi özgür değildir. Çünkü Antik Yunan düşüncesinde özgürlük yalnızca koine yani kamusal alanda karşılık bulmaktadır (Arendt, 2019: 50-52). Hane içerisinde, öğrenilmiş bir çaresizlik söz konusudur. Kabul edilmiş bir eşitsizlik söz konusudur. Çünkü hanenin reisi vardır ve bu tek adamdır.

1.2. Sanayi Toplumu ve Kamusal Alanın Dönüşümü

Kökeni her ne kadar Antik Yunan dönemine dayansa da kamusal alan ve özel alan ayrımı sanayi devrimiyle birlikte belirginleşmiştir. Bunun temel nedenlerinden birisi özel alanın nerede başlayıp nerede bittiğinin sanayi devrimiyle daha da önem kazanan bir olgu olarak ortaya çıkmasıdır. Kamusal alanı modern anlamda var eden en önemli gelişme Avrupa'da yaşanan burjuva devrimidir. Geçmişin feodal düzeninin sarsıldığı, ekonomik olarak güç kazanan burjuvanın yönetimde haklar elde etmesiyle mevcut siyasi otoritenin mutlak gücüne darbe vurulmuş ve bu mutlak güç paylaşılmak durumunda kalmıştır. Bu paylaşımın bir sonucu olarak da mutlak otoriteler güçlerini paylaşmak zorunda kalmışlardır.

Habermas'a göre Avrupa'da kamusal alanın en önemli belirleyeni toplumsal ağlardır. Basının gelişmesi ile toplumsallaşma alanlarının varlığı söz konusu olmuştur. Habermas'a göre basının gelişmesiyle bazı konularda eleştirilerin yapılabilmesi ve toplumsal mekânlarda elitlerin çeşitli konuları tartışmasıyla kamusal alanın varlığı Avrupa'da giderek önem kazanmıştır (Öztürk, 2005: 96-97). Gazetelerin kamusal alandaki tartışmaların daha geniş kitlelere yayılmasında önemli katkıları olmuştur. Gazeteler sadece haberleri vermiyor, kamuoyu yaratmak için bir araç olarak kullanılıyordu (Habermas, 2004;99). İletişimin ve bilgi teknolojilerinin gelişmeleri kamusal alan kavramına yeni bir bakış açısı kazanmıştır (Çalışkan, 2014;42).

Sanayi Devrimi ile birlikte malların üretim alanı atölyelere ve daha sonrasında fabrikalara kaymıştır. Böylelikle ev alanı ve üretim alanı diye iki ayrı alan oluşmuştur. Çünkü bu devrim öncesi üretim alanı ayrı bir alan olarak değil ev alanı ile özdeşleşmekteydi. Nitekim özel alan Sanayi Devrimi sonrasında net bir şekilde belirlenmiş, politik ve ekonomik çizgilerde cinsiyet ayrımlarına gidilmiş ve hane politik, ekonomik alandan ayrı tutulmuştur (Günindi Ersöz,2015;86-87). Sancar'a göre, 19.yüzyılda ortaya çıkan endüstriyel kapitalist düzenin yaratmış olduğu fabrikalar egemen erkek modelini oluşturmaya başlamıştır. Sınıfsal konumları cinsiyet bağlamında inceleyen Sancar, ekmek parası kazanan erkeğin aldığı ücretin bütün aile giderini karşılayacak olması fakat kadın çalışanların aldığı ücretin harçlık niteliğinde olduğu varsayımını paylaşmaktadır. Endüstriyel kapitalist toplumlarda kadın ve erkek şu şekilde konumlanmaktaydı; erkek işi öğrenen tam gün çalışan, çalışamaz hallerinde

emeklilik hakkı elde eden ve tam karşısında *"ücretsiz ev içi emekçisi"* olarak konumlanan kadın. Belirtildiği gibi iş alanı olarak belirtilen üretim alanı, hane/aile alanları ayrı tutulmuş, erkek egemen toplum modeli çizilmiştir. Erkek kamusal alandan sorumlu olan, kadın ise bu toplumsal sınıflamada özel alanda görünmez konumundadır. 'Eril-kamu ve dişil özel alan' ayrımı sanayi devrimi toplumunda hâkim zihniyet olmuştur (Sancar,2009;49-54).

1.3. Siyasal Düşüncede Kamusal Alan ve Özel Alan Kavramları

Seyla Benhabib Batı siyasal düşünce geleneğinde kamusal alan olgusunun üç farklı ekolü olduğunu söyler. Bunlardan birincisi en net şeklini Hannah Arendt'in düşüncesinde alan "tartışmacı" (*agonistic*) görüş, ikincisi Kant ile başlayan ve Benhabib 'in "yasalcı" (*legalistic*) görüş olarak isimlendirdiği liberal yaklaşım, üçüncüsü ise Jürgen Habermas'ta ifadesini bulan "kamusal diyalog" modelidir (Benhabib, 1999). Arendt'in Antik Yunan kamusal alan düşüncesiyle modernitede kamusal alan düşüncesi arasında köprü görevi gördüğünü söylemek yerinde olacaktır (Minarlı,2009;575-576). Aristo ve Platon'un insanların bir arada yaşıyor olmalarını hayvanlarla ortak bir nitelik olarak gördüklerini ve verili kabul ettiklerini söyleyen Arendt, düşünürlerin toplumsallığın insanı insan yapan temel bir nitelik olarak görmediklerini savunur. Antik Yunan dil ve düşüncesinde "toplumsal" kavramının bir karşılığı olmamasını anlamlı bulan Arendt, Roma dönemi ile birlikte Batı düşüncesine giren bu kavramın içeriğinde insanın doğasındaki siyasallığından farklı bir içerik görür. Avrupa Ortaçağ düşüncesinde insanın siyasallığı ile toplumsallığının eşitlendiğini ifade eden düşünür, modern çağ ile birlikte "toplumsalın yükselişi" olarak tanımladığı sürecin özel alanı kamusal alan düzlemine taşıyarak bu ikisi arasındaki ayrımı bulanıklaştırdığını iddia eder (Arendt, 1994). Özel alan sınırlarından ayrışmış bir kamusal alan tanımlaması yapan düşünür, siyaset alanının bu kamusal alan çerçevesinde gerçekleşebileceğini savunmaktadır. Siyaset ve özgürlük kavramları üzerinden kamusal alan tanımlaması yapan Arendt'e göre, özel alandan ayrışmış bir kamusal alan düşüncesi ve akabinde özgürlüğün siyasi olarak değerlendirilmesi söz konusu olmaktadır. Kamusal Alan kavramıyla dünya kavramını eş değer tutan düşünür, insanların kamusal alanda yani *"siyasi olarak örgütlenmiş bir dünyada"* özgür olabileceklerini savunmaktadır. Özel alanda ise eylemlerin gerçekleşmesinde

etkin olan şey özgürlük değil, yaşamın devamlılığıdır. Evin dar sınırları içerisinde özgürlük dünyevi bir gerçekliğe sahip olmamaktadır (Arendt, 2012: 201-202).

Özel alanın kamusallığı mümkün kılan insanı nitelikleri tehdit etmesi Arendt'te insanın kendisini diğer canlılardan ayrıksı kılan niteliğinin kaybı anlamına gelir. "Emek", "iş" ve "eylem" olarak tanımladığı üç temel insani etkinlik alanı içerisinde insanın biyolojik varlığını sürdürmesini sağlayan emek ve insanın kendi yapay dünyasını yarattığı iş ikinci plandaki etkinliklerken, "doğrudan insanlar arasında geçen yegâne etkinlik olan eylem", siyasal yaşamın olmazsa olmaz koşuludur (Arendt, 1994: 18). Antik Yunan düşünce ve yaşamında olan siyasallığın kaybı, insanın kendisini diğer insanlardan farklı olduğunu gösterebilmesi imkânını ona tanıyan kamusal alanın kaybı anlamına gelmektedir ve insanın yeri doldurulamazlığını ortaya koyabilmesini sağlayan eylem alanının ortadan kalktığı modern toplumda eşitlik de farklı bir nitelik kazanmaktadır. İnsanın kendisini amansız bir çekişmenin olduğu (*agonistic*) bir eylem alanı olan Antik Yunan kamusallığının sağladığı eşitliğin yerini eylemin ortadan kalkıp davranışın hâkim olduğu, konformizme dayalı bir eşitlik almıştır.

Benhabib'e göre Arendt'in faaliyet tipleri arasındaki özcü ayrım ile emek ve işi kamusallığın dışında bırakması kamusallığın sürekli değişen kapsamını göz ardı etmesine neden olmuştur. Bu sorun Arendt'in yaşadığı dönemde kimi güncel meseleleri değerlendirirken kamusal adalet sorununun parçası olan bir takım yeni talepleri özel alanın ve tercihlerin konusu olarak değerlendirmesine neden olmuştur. Benhabib yasalcı gelenek olarak isimlendirdiği liberal kamusal alan yaklaşım, meşruiyetin merkezi konumda olduğu bir siyasal kültüre dayanır ve iktidar, meşruiyet ve kamusallık arasındaki bağlantıları Arendt'in yaklaşımına göre daha iyi ortaya koyar (Benhabib, 1999). Liberal anlayışta devlet kamusal alandaki tarafsızlığı ile insanların hukukun önünde eşit, sivil ve siyasal alandaki özgürlükleri anayasal düzlemde güvence altına alınmış vatandaşlar olarak görülmesi esastır. Özgürlüklerin korunmasının merkezde olduğu bu yaklaşımda toplumsal sorunların haklar düzeyinde çözümlenmesi öngörülür (Yükselbaba, 2008). Politik ilişkilerin aşırı derecede hukuki çerçevede ele alınmasını liberal kamusallık anlayışının sınırlandırıcı bir yönü olduğunu savunan Benhabib, demokratik toplumlarda politikanın sıklıkla yansızlığın sınırlarının dışına taşmasının gerekli olduğunu söyler. Benhabib'e göre liberal-yasacı

yaklaşımın resmettiği durumdan farklı olarak politikanın "iyi ve adil, ahlaki ve hukuki, özel ve kamusal arasındaki bölünmeleri" sürekli olarak yeniden müzakere masasına taşıdığını savunur (Benhabib, 1999: 140).

Jürgen Habermas'ın kamusal alan tartışmasını ise tarihsel bir uzam içerisinde değerlendirmek mümkündür. Habermas'ın 1962 tarihli *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü* çalışması, kamusal alan tartışmalarında temel metin niteliği taşır (Minarlı, 2019). Benhabib Habermas'ın kamusallık anlayışının merkezine burjuva toplumunda katılım alanının artmasını ve bununla birlikte katılım olgusunun bir anlam değişimine uğramasını yerleştirir. Habermas'ta katılım, Arendt'in belirli bir faaliyet tipiyle sınırlandırdığı veya liberal anlayışın haklar ve yansızlık üzerinden biçimlenen, içeriği ve sınırları önden tanımlanan bir siyasal alanda yer almakla sınırlı olmaktan çıkarak kişilerin söylemsel düzlemde oluşturdukları irade ile siyasal düzleme taşıdıkları konularla ilgili eylemlerini de kapsar hale gelir. Katılımın uğradığı bu genişleme kamusallık olgusuna da yansır: "Kamusal alan, genel toplumsal ve politik eylem normlarından etkilenen herkes nerede ve ne zaman bunların geçerliliğinin değerlendirildiği bir pratik söyleme girişirse orada ve o zaman var olur" (Benhabib, 1999: 148). Habermasçı anlamda kamusal alan tüm yurttaşların erişebildikleri ve "kamuoyuna benzer bir şeyi" oluşturulabildikleri her alanı kapsar (Habermas, 2004: 95). Kişilerin bir araya gelerek "kamusal bir gövde" oluşturabildikleri her bir araya geliş kamusal alan niteliği kazanır (Yükselbaba, 2008: 250). Habermas kamusal alana dair önerdiği tanımın yanı sıra bu alanda yer alanların tahakküm altında kalmadan kendilerini ifade etmesinin koşullarını ortaya koyduğu iletişimsel eylem kuramını ortaya koyar. Burada iletişimsel akıl farklılıkların yarattığı sorunları aşmanın bir aracıdır ve baskı ve zor ile kısıtlanmamış, kişilerarası iletişimin barındırdığı kısıtlamaların ortadan kalktığı ideal bir iletişim modeli, kamusal alandaki müzakerelerde konsensüse ulaşmanın temel bir koşulu olarak tanımlanmıştır (Biçer Olgun, 2017: Odabaş, 2018).

Habermas kamusal alanın ortaya çıkışını kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimi üzerinden ele alır (Torun, 2020). Bu anlamda Habermas'ın kamusal alan modeli temel olarak idealleştirilmiş bir on sekizinci yüzyıl burjuva kamusal alanına dayanır. Özbek'e göre söz konusu dönemin liberal kamusallığını idealize etmesi Habermas'ı

sosyal devletin ortaya çıkış sürecini bir "düşüş hikâyesi" olarak resmetmesine neden olmuştur (Özbek, 2004b: 65). Gerçekten de Habermas on sekizinci yüzyıl liberal kamusal alanını, ortaya çıktığı dönemin mutlakiyetçi devlet yapılarına karşı özel kişilerin ortak çıkarlarının savunulduğu, devleti toplum karşısında hesap verebilir kılan aracı yapılar olarak tanımlar. Bu anlamda Habermas'ın kavramsallaştırmasında kamusal alanın varlığı devlet ile sivil toplum arasında keskin bir ayrımı varsayar ve bundan dolayı refah devletine dayalı kitlesel demokrasinin gelişimi devlet ile sivil toplum arasındaki teması artırarak on sekizinci yüzyıl liberal kamusallığının sunduğu ideal modelin ortadan kalkmasına neden olmuştur (Fraser, 2004). Habermas'ın burjuva kamusallığına karşı proleter kamusallığı tezini geliştiren Kluge ve Negt, Habermas'ta görülen kavramsallaştırma biçiminin kamusallığı "döneme özgü" ve değişmez bir kategori olarak sunduğunu, kamusal alanın oluşturucusu olan kurumların tarihini ve bunları mümkün kılan toplumsal yapıyı gizlemektedir (Kluge ve Negt, 2018: 73-74). Bunun yanı sıra Habermas belirli bir dönemin dinamikleri üzerinden yaptığı kamusal alan tanımını özel alanı özel alanı ilgilendiren meselelerin dışarıda kaldığı bir alan olarak tanımlamaktadır. Habermas'ın kamusallık kavramsallaştırmasının sadece herkesin katılımına açık olmasının yeterli olmayacağını savunan Fraser, kimi katılımcıların kamusal alanı ilgilendirmediğini düşündüğü konuların da kamusal alanda tartışılabilir hale gelebileceğini, neyin kamusallığı ilgilendirdiğinin sınırlarının değişebileceğini dile getirir. Buna göre örneğin feministlerin ev içi şiddeti kamusal alanda tartışılan bir konu haline getirme konusunda azınlıkta olduklarını hatırlatan Fraser, feministlerin özel alanı ilgilendirdiği için kamuoyunda tartışılmayan bu meseleyi bir karşı-kamusallık oluşturmak suretiyle mücadele yoluyla kamusal alanda tartışılır hale getirdiklerini hatırlatır (Fraser, 2004: 124). Özbek'in aktardığı üzere Habermas söz konusu kavramsallaştırmasını geliştirdiği çalışmaları değerlendirirken liberal kamusallığa muhalif olarak işleyen sınıf, cinsiyet ve alt-kültür temelli kamusallıkların mücadelelerinin liberal kamusallığın biçimlenişini göz ardı ettiğini kabul etmiştir (Özbek, 2004b).

Kamusal alan kavramına dair tartışmalarda temel meselelerden birisinin kamusallığın demokratik katılımı mümkün kılan bir düzlem olup olmadığı konusunun belirleyici olduğu görülmektedir. Arendt ve Habermas'a yönelik eleştirilerden de

görüldüğü üzere kamusallığın sınırlarının baştan çizilerek bu alanda yürütülebilecek tartışma konularının önden belirlenmesi, yorumcular tarafından dışlayıcı bir durum olarak değerlendirilmektedir. İkinci önemli mesele kamusal alanın devletle nasıl ilişkilenmesi gerektiği konusunda düğümlenmektedir. Kamusal alanın siyasal tartışma ve katılımın alanı olduğu kabul edildiğinde kamusallığın siyasa yapım süreçlerini yalnızca kamuoyu oluşturmak ve bu suretle kanaatleri şekillendirmekle değil, karar alım süreçlerine doğrudan müdahalede bulunmanın bir aracı olmasının önü açılmaktadır. Öte yandan bu düşüncenin uygulamaya konması Habermas'ın kavramsallaştırmasında ve bunun varyantlarındaki haliyle kamusallığın devlet dışı (sivil) olma niteliğini tehdit etmesi söz konusudur. Bu tartışmalar kamusal ile özel alan arasındaki ayrımın kendisini sorunsallaştıran feminist düşüncede de yerini almıştır.

2. Kadının Kamusal Alanda Görünürlüğüne Feminizmin Katkısı

Feminizm, tarih boyunca kadınlar ve erkekler arasındaki ilişkiyi aile, eğitim, iş dünyası, politik hayat ve kültüre kadar geniş bir yelpazede sorgulayan ve kadın-erkek arasındaki iktidar ilişkisini değiştirmeyi hedefleyen siyasi bir harekettir. Feminizm kelimesinin kökenine bakıldığında kökeninin, Latince 'de kadın anlamına gelen *"femine"* kelimesi olduğu görülmektedir. Feminizm kelimesi tarihte ilk defa Charles Fourier tarafından *"feminisme"* kelimesi olarak 1830 yılında kullanılmıştır (Demirdöven, 2018: 7). Feminizm düşüncesi, kadınların kadın oldukları için karşılaştıkları zorluklara karşı verdikleri mücadeleleri sınıf, din, dil, ulus gibi farklı bağlamlara göre inceleyen bir bilim olarak tanımlanabilmektedir (Taş, 2016:165). TDK feminizm kelimesini "kadın haklarını çoğaltma, erkeğinkiler düzeyine çıkarma, eşitlik sağlama amacını güden düşünce akımı, kadın hareketi" olarak tanımlamaktadır.

Feminizmin temel konusu kadındır. Kadının toplum içindeki yeri, kadınların ev içindeki ve dışındaki rolleri, kadınların uğradığı haksızlıklar, cinsiyet farklılığı sebebi ile ortaya çıkan sorunlar, feminizmin temel tartışma konularını oluşturmaktadır. Geçmişten günümüze bu konuların hala tartışılıyor olması, kadınlara karşı eşit ve adil olmayan durumun devam ettiğinin işaretidir. Feminizm ortaya çıktığı günden, günümüze kadar bu konuların çözümleri ile ilgili olarak değişen ekonomik, sosyal ve siyasal koşullara bağlı olarak yeni çözümler üretme çabasındadır (Taş, 2016:164).

Feminist düşünceye kaynaklık eden görüşler ise kavramın dile getirilmesinden öncesine dayanır Örneğin İngiltere'de 17. Yüzyılda Mary Astell, "Eğer bütün insanlar doğuştan özgürse, nasıl oluyor da bütün kadınlar köle doğuyor" diye sorarak kadınların toplumdaki yerini sorgulamış ve toplumun kadınlara verdiği değerin kölelikten farksız olduğunu savunmuştur (Demirdöven, 2018: 12). Feminizm ortaya çıkışını hazırlayan koşullar, feodalizmden kapitalizme geçişle birlikte meydana gelen değişimlerle paralellik göstermiştir. Sanayileşmenin giderek artmasıyla oluşan yeni toplum düzeninde kendisinin yerinin giderek azaldığını hisseden orta sınıf kadınlarının istekleri feminizmin de tarihsel süreçteki taleplerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Burjuva sınıfının hak arayışlarına karşı kadınlarda da hak arayışları artmıştır (Özüdoğru, 2018:306). Bu anlamda feminizm kavramının ortaya çıkması, modernleşme, burjuva devrimi ve rasyonel insanı temel alan doğal ve evrensel haklar teorisinin gelişimi arasında bir ilişki vardır (Aktaş, 2013: 59-60).

Fransız Devrimi feminist düşüncenin gelişimi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemin figürlerinden Christine de Pizan ilk feministlerden birisi olarak değerlendirilmektedir. Pizan yazdığı eserlerde kadın haklarını savunan düşünceler ele almış ve *Livre de la Citedes Dames* adlı eserinde toplumsal hayatta kadınların erkekler tarafından sözlü ve fiziksel olarak şiddetle karşılaştıklarını ileri sürmüştür (Ceylan, 2020: 4). Bu bakımdan de Pizan'ı ve yazdığı eserleri feminizmin tarihi kapsamında ele almak mümkündür. Bazı araştırmacılar ise tarihteki ilk feministin yine aynı dönemde Fransa'da yaşayan Olympe de Gouges olduğunu ileri sürmektedirler (İlter, 2014: 7).

Yine feminizmin tarihsel süreçteki ilk adımlarına bakıldığında Fransız Devrimi'nden sonra ortaya çıkan ilkelerden hareketle Mary Wollstonecraft tarafından 1792'de yazılan *A Vindication of the Rights of Woman* adlı deneme, feminist hareketin başlangıç noktası olarak kabul edilebilir (Alptekin,2011: 35). Wollstonecraft, kadınların köle olarak kalmasının temelini, kadının yetiştirildiği toplumsal şartlara bağlamaktadır. Bu nedenle kadınlar için önemli olan konunun, eğitim olması gerektiğini ileri sürmüştür (Tür-Koyuncu, 2010:5). Feminizm kavramında kesin tanımlara ve ayrımlara gitmenin zorluğundan dolayı feminizmin tarihçesi ve tanımlamaları farklılık göstermektedir.

Feminizm, insanlık tarihi boyunca ataerkillikle bütünleştirilen insanlık tarihini, kadının ve erkeğin farklı cinsler olması nedeniyle eşitsiz görülmesi bağlamında eleştirerek Avrupa'da ortaya çıkan Aydınlanma Çağı sonrasında da dünyada yayılmaya başlayan siyasal ve toplumsal koşullara bağlı olarak günümüze kadar gelmiş bir akımdır (Savcı, 2019: 7). Feminizmin geçirdiği değişimler dalgalar olarak belirtilmekte ve on dokuzuncu yüzyıldan yirmi birinci yüzyıla kadarki geçen süreci ifade etmektedir. Bu dönemde ortaya çıkan feminist düşünceler, farklı düşüncelerden ve ideolojilerden etkilenmelerinin bir sonucu olarak kadınların sorunlarına çözümleri de farklılık göstermiştir (Taş, 2016: 166). Genel anlamda siyaset yazınında olduğu gibi feminist yazında da kamusal ve özel alan kavramları, Habermas'ın 1962 tarihli *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü* çalışmasının sonra tartışılır olmuştur. Kavramlar özellikle sanayi devriminin kadının konumu üzerindeki etkisine dair değerlendirmelerde sıklıkla kullanılmıştır. Bu konudaki yaygın görüşe göre "fabrikaların makineleşmesi ve küçük ev sanayisinin çöküşü ile birlikte işin kamusal dünyası ile evin özel dünyası" birbirinden keskin çizgilerle ayrılmış, bu süreçle birlikte kadınlar erkeklerin var olduğu ve akılcılık temelinde işleyen kamusal alanın dışında kalarak özel alanla özdeşleştirilmişlerdir (Donovan, 2014: 25).

2.1. Birinci Dalga Feminizm

Feminizmin birinci dalgasının başlangıç noktasının Fransız Devrimi olduğunu söylemek mümkündür. Akıl ve bilimin öneminin artmasıyla beraber kadın hakları düşüncesi de önem kazanmıştır. Buna bağlı olarak kadın haklarıyla ilgili ilk feminist eserler de bu dönemde yazılmıştır (Ecevit-Karkıner, 2011; 66). Bu anlamda birinci dalga feminizm aydınlanma düşüncesinin etkisi altında gelişmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan eşitlik, özgürlük, siyasal haklar düşünceleri erkek ekseninde yapılmaktadır. Birinci dalga feminizm erkek odaklı tanımlamalara karşı çıkmış ve tanımlamaların insan odaklı yapılması gerektiğini savunmuşlardır (Savcı, 2019;7).

Birinci dalga feminizmi kadınların kamusal alanda var olma hareketi üzerinden gelişmiş bir hareket olmuştur. Birinci dalganın temel söylemi kadının da erkeğin yer aldığı her alanda yer alabileceğidir (Çaha, 2013). Birinci dalga feminizmin temsilcilerinin temel konusu erkekler ile aynı haklara sahip olmamalarıdır. Buna bağlı olarak da erkeklerle aynı politik ve sosyal haklara sahip olmak için mücadele

edilmiştir. (Demirdöven, 2018: 7). Birinci dalga feminizmin önemli esin kaynaklarından birisi Mary Wollstonecraft'ın yazdığı *A Vindication of the Rights of Woman"*adlı eseridir. Birinci dalga feminizm, ortaya çıktığı dönemde sanayi devrimi ve aydınlanma çağının ortaya çıkardığı ekonomik, toplumsal ve siyasal sonuçlara göre şekillenmiş ve feminizmin hak arayışı buna bağlı gelişim göstermiştir (Ceylan, 2020;7). Wollstonecraft'ın talepleri ise kadınların oy kullanabilmesi, eğitimde fırsat eşitliğinin olması, kadınların mülkiyet hakları konularında yoğunlaşmaktaydı (Taş, 2016;167). On sekizinci yüzyılda Mary Wollstonecraft ile başlayan ve on dokuzuncu yüzyılda güçlenen birinci dalga feminizm, daha çok kamusal alan ve kadınların oy hakkı taleplerine ağırlık vermiştir (Alptekin, 2011;36).

Kadınlar 18. yüzyılda günümüzdeki pek çok haktan mahrumdular. Mülkiyet sahibi olamıyorlardı, anlaşmalar imzalayamıyor ve miras hakları yoktu. Kanunen babalarının ya da eşlerinin velayeti altındaydılar. Birinci dalga feminizm bu sorunlara çözüm yolları aramış ve mücadelesini gerçekleştirmişti. Eğitim hakkı, kadınların mülkiyet edinebilmeleri ve oy kullanabilmeleri birinci dalga feminizmin elde ettiği mücadeleler sonucunda kadınların kazandığı haklar olmuşlardır (Ecevit-Karkıner, 2011;66). Birinci dalga feminizm savunucuları, içinde olduğu dönemdeki sistemi sorgulamak yerine, ataerkil sistem içerisinde kadınları etkileyen çeşitli sorunlar üzerinde durmuş ve bunlar için mücadele etmiştir (Şerbetçi, 2013;19). 18.yüzyılın sonundan itibaren kadının erkek karşısında eşitlik mücadelesi başta mülkiyet edinme, evlilik, boşanma gibi konularda tartışılmış, kadınlara çeşitli yasal haklar tanınmış ve sosyal hayatta da kadınların karşılaştığı sorunlar için -oy kullanma, meslek edinme, eğitim alma- çözüm önerileri ileri sürülmüştür (Savcı, 2019;6).

Birinci dalga feministlerin temel amacı beyaz orta ve üst sınıf kadınların dışlandıkları kamusal alanda erkeklerle eşit olacak biçimde dâhil etmek olmuştur. Bunun sonucu olarak çalışma hayatında eşit ücret verilmesi, cinsiyet ayrımının sonlandırılması, çalışan kadınlar için çocuklara ücretsiz bakım, kürtajın yasallaştırılması, cinsiyete göre insanlara rol verilmesine son verilmesi gibi konular birinci dalga feminizmin hedeflediği konular olmuşlardır (Şerbetçi, 2013;20). Birinci dalga feminizmin ilk amacı beyaz ve üst sınıfta olan kadınların dışlandığı ve erkeklerle eşit görülmediği kamusal alanda erkeklerle eşit olmayı amaçlamaktır. Bu nedenle

birinci dalga feminist hareket batıdaki belli bir zümre olan beyaz ve üst sınıf kadınların başlattığı bir harekettir (Özüdoğru, 2018;308).

Fransız Devrimi'nde kadınların haklarını savunan üç isim vardır. Bunlar; Pauline Leon, Clarire Lacombe, Olympe de Gouge (Sevim, 2005;34). Olympe de Gouges yayınladığı bildiride kadınlar olarak ulusal mecliste yer almayı talep eder ve isteklerini 17 maddede sıralar. Bu maddelerde; kadının da erkek kadar özgür ve eşit olduğu, siyasal toplulukların amacının kadın ve erkeğin doğal ve bir yandan da devredilemez haklarını korumak olması gerektiği, yasaların yapımında kadınların da yer alması gerektiği konuları irdelemiştir (Göztepe,1996;186). Gouges yayınladığı bildiri ile yetinmemiş, Paris'te bildiriler dağıtmış, kadın haklarını savunduğu makale ve tiyatro oyunları yazmıştır. Giyotinle idam edildiği zamanda da Fransız İhtilali'nin eril sonuçlarını eleştirmekten geri kalmamıştır. Fransız Devrimi'nden kısa süre sonra da kadınlarla erkekler arasındaki eşitsizlikçi durumun devam etmesine karşı gelmek amacıyla Olympe De Gouges 7 Eylül 1791 tarihinde Kadının ve Kadın Yurttaşın Haklar Bildirgesi'ni ilan eder. Gouges Fransız Devrimi'nden sonra ortaya çıkan İnsan ve Vatandaş Hakları Evrensel Bildirisi'ndeki *"insan"* kelimesinin sadece erkekleri kapsayan bir anlamı olduğunu ileri sürer ve 1791'de Fransa Anayasa'sının yayınlanmasından birkaç gün sonra yayınladığı bildiride *"...kadının darağacına çıkma hakkı vardır. Mecliste yer alma hakkı da olmalıdır."* diyerek kadınların kamusal alanda da var olmalarının bir hak olması gerektiğini savunur (Çakmak, 2007: 734). Bu düşüncesi nedeniyle idama mahkûm edilen De Gouges 'in idam edilme gerekçesi ise mahkeme tarafından *"kendi cinsine yaraşamayacak şekilde politikayla ilgilendiği için ve ölümü diğer kadınlara ibret olsun diye, mahkûm edilmiştir."* olarak açıklanmıştır (Karadaş, 2019;78).

Fransız Devrimi ile kadınlar eğitim ve iş olanağı talep etmiş, bunun bir sonucu olarak da kadın kulüpleri, çeşitli kadın toplulukları kurup dergiler yayınlayarak, siyasi hedeflerini topluma duyurmak için adımlar atmışlardır (İlter, 2014:7). Fransız Devrimi süresince kadınların aktif bir şekilde politik eylemlerde rol almaları onların var olan düzen için tehlikeli hale gelmelerine neden olmuştur. Hatta 1795'te 5'den fazla kadının grup halinde olması yasaklanmış ve bunun aksine hareket edenlerin tutuklanacağına dair bir yasa yapılmıştır (Atalay, 2016;38).

19.yüzılın ikinci yarısından ve 20.yüzyılın başlarında ABD, Batı Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınlar mücadelelerinin kazanımları olarak tarihte ilk defa çeşitli haklar elde etmişlerdir. İngiltere'de (evli) kadınlar mülkiyet hakkını elde etmişlerdir (Savran, 2013). Vermiş oldukları mücadeleler sonrası kadın I. Dünya Savaşı'ndan sonra oy kullanma hakkı elde etmiştir.

2.2. İkinci Dalga Feminizm

İkinci dalga feminizmde 1960'lı yıllarda ABD ve Avrupa ülkelerinde gelişme göstermiştir. Tartışılan sorunlar kadınları belirli kalıplara oturtan cinsellik ve doğurganlık konuları olmuştur (Demirdöven, 2018; 18). İkinci dalga feminizmin temel ifadesi birinci dalga feminizmden farklı olarak kadının kimliği olmuştur. Birinci dalga feminizmde kadınların özgürlükleri erkeklerin hakları üzerinden tanımlanmışken ikinci dalga feminizm kadının kimliği üzerinden oluşturulmaya çalışılmıştır. Kadının olduğu gibi olması ve kadınsı değerlerine göre değerler sisteminin geliştirilmesi amaçlanmıştır (Çaha, 2013).

İkinci dalga feminizmde önemli eserler olarak Simone de Beavoir'in *İkinci Cins* ve Betty Friedan'ın *Kadınlığın Gizemi* sıralanabilir. Bu eserler kadın olmanın erkeklerin egemen olduğu bir toplumda hangi anlamlar taşıdığını ve bu durumu sorgulaması bakımından ikinci dalga feminizmi etkilemişlerdir (Ecevit-Karkıner, 2011: 67-68). *İkinci Cins* kitabında Beauvoir, kadınların erkek karşısında öteki konumunda oluşuna dikkat çekmektedir. Biyolojik yapısından dolayı kadın erkek karşında ikinci cins olmamalıdır. Kadınların öteki olma durumunu kabul etmemeleri gerektiğini belirten Beauvoir, kadınlar için ideal olanın kadın yargılarının kendileri oluşturmaları gerektiği ve bunun için ise bulundukları içtenlik durumundan kurtulmaları gerektiği üzerinde durmaktadır. '*Varoluş özden önce gelir'* düşüncesi ile kadın olarak doğulmaz kadınlık sürecinin zamanla olduğu düşüncesini benimsemektedir. Doğuştan kadınlık düşüncesini reddeden Beauvoir, *İkinci Cins* kitabında kadının dönemsel olarak (çocukluk-genç kızlık- ilk cinsel deneyim) gelişim sürecinde erkek karşısında gittikçe pasifleşen bir özne haline geldiğine değinmektedir (Bayoğlu, 2010;75-77). Tekeli'ye göre, kadınlık doğal bir olgu değildir, kültürün dayatmasıdır. Tarih boyunca kadınların ikinci cins olmasının temel sebebi toplumun

dayatmaları ve bunu kadınlarında içselleştirmesinden kaynaklanmaktadır (Akt: Koç, 2015: 3-10).

İkinci dalga feminizmin ortaya çıktığı dönemdeki koşullar birinci dalga feminizmin ortaya çıkardığı dönemdeki koşullardan oldukça farklıydı. Kadınlar pek çok yasal haklar edinmiş, Avrupa ve Amerika'da refah devletinin imkânları ve tıptaki gelişmelerin bireyin bedeni üzerindeki kontrolünün arttığı bir zamanda ikinci dalga feminizm ortaya çıkmıştır. Birinci dalga feminizmle kazandıkları yasal alandaki eşitliğin kadınlar açısından erkek hegemonyasının hâkim olduğu toplumsal pratiklere bir çözüm getirmediğini fark eden kadınlar, ikinci dalga feminizmle mücadele alanını, özel alan ve özel alandaki eşitsizliklere bağlı olarak şekillendirdi. İkinci dalga feminizm savunucularına göre özel alan siyasetten bağımsız değildir ve ev içindeki roller içerdiği güç ilişkisi bakımından cinsler arasındaki eşitsizliği daha da büyütmektedir (Ecevit-Karkıner, 2011: 67). Bu anlamda Carol Hanish'in *"kişisel olan politiktir"* ifadesi bu dönem feminist akımın önemli sloganlarından birisi olmuştur. Bir başka ifadeyle ikinci dalga feminizmle birlikte "kişisel" olanın "kamusal alana" dâhil edilmesi amaçlanmıştır (Kolay, 2015;7-9).

İkinci Dalga Feminizm ile kadınlar erkek egemen tahakkümünün kendi bedenleri üzerinden çekilmesini talep etmekteydi. Bu feminist akımda kadınların talepleri, İkinci Dünya Savaş'ından sonra artan doğum oranları ve neticesinde kadınların doğum kontrol süreçlerinin kontrol edilmesi ve yaygınlaşması, kürtaj hakkının yasal sürece dâhil olmasıydı (Kolay, 2015: 7-9) . Türkeli'ye göre, ev içi alana hapsedilmiş olması orta sınıf iyi eğitim almış kadını rahatsız etmekteydi. Kadınlar üzerinde *'mutlu sadık eş* 'profili çizilmekteydi. İkinci Dalga feminist akımdaki feminist kadınlar, kendilerini radikal feministler olarak tanımlamaktaydı. Birinci Dalga Feminist akımdan farklı olarak kadın erkek eşitliğini isteyen taleplerden ziyade, kadın erkek eşitsizliğinin yaygın olduğu bütün kurumsal sistemlerin yıkılmasını talep etmekteydiler. Böylelikle Birinci Dalga Feminist akımla kazanılan eşit yurttaşlığa yönelik taleplerin yanına, toplum içerisinde kalıplaşmış toplumsal cinsiyet rollerine, beden politikalarına, kadınlara uygulanan şiddet ve tacize, ev içi alanın sınırlarındaki kadın emeğinin görünmez oluşuna dair talepler eklenmekteydi (Akt: Yükselbaba,2017;61-65). *"Özel olan politiktir"* sloganı ile bu feminist akımda o

döneme kadar politika dışı görülen konuların, politikaya dâhil olduğu ve siyasal düzlemde tartışılır hale getirildiği görülmektedir.

2.3. Üçüncü Dalga Feminizm

Modernist düşünce biçimlerine yönelik eleştirilerin arttığı 1980'li yıllarla birlikte feminist düşüncede de ikinci dalga feminizme yönelik eleştiriler artmış, bu eleştiriler 1990'larla birlikte başladığı kabul edilen üçüncü dalga feminizmin temelini oluşturmuştur. Bu feminist akım ile amaçlanan düşünce tabanının daha geniş kesimlere yayılmasıdır. Daha çok mikro konularla ilgilenen bu akım, kadınların ezilme biçimlerinin aynı olmadığı vurgusunu içermektedir ve farklılıklar üzerinde durarak, ezilme biçimlerine göre düşüncelerin geliştirilmesi gerektiği görüşünü dile getirmiştir (Kolay, 2015: 9-10). İkinci dalga feminizmde sınıf, etnisite, cinsel yönelim veya kültürel farklar mücadelenin odağına yerleştirilmemiş, eşitsizlik ve tahakkümün kadınların ortak deneyimi olduğu vurgulanmışken, üçüncü dalga feminizmle birlikte kadın deneyiminin farklılıklarla biçimlendiği fikri ön plana çıkmıştır (Taş, 2016: 172). Benzerliklere değil farklılıklara, evrensele değil yerele yönelen üçüncü dalga feministler, kadınların yaşadıkları coğrafyalara göre karşılaştıkları problemlerin farklılık göstereceğini belirtmektedir (Özüdoğru,2018;309-310).

Soğuk savaş sonrası dönemde ortaya çıkan bu akımda Judith Butler'ın *Cinsiyet Belası* kitabı önem arz etmektedir. Butler'a göre, feminizm için evrensel bir temelin olduğu ve bu temelin varlığının bir kimlikte bulunması gerektiği düşüncesi mümkün değildir. Tektip bir feminist öznenin oluşturulmasının yersiz olduğunu belirten düşünür, cinsiyet ile toplumsal cinsiyet ayrımlarından dolayı feminist özne bölünmeye uğramadığını iddia eder (Butler, 2018: 50-52). Kadınların, evrensel bir özne olduğunu belirten düşünür erkeklerin sadece *'kişi'* olduğunu ve dişil olandan başka toplumsal cinsiyet kavramının olmadığını belirtmektedir (Butler, 2018: 70-71). Önceki feminist akım düşünürlerin kadın ve erkek olarak cinsiyet ayrımlarına gittiğini belirten düşünür bunun bir heteroseksizm olduğunu vurgulamaktadır. Butler, heteroseksizmden kurtulmuş bir feminist düşünce olması gerektiğini savunmaktadır. Butler'ın bu düşüncelerini üçüncü dalga feminist düşünürler üstlenmiş, farklılıklar üzerinde durmuşlardır. İkinci dalga feminist düşüncenin tek tip bir algı yaratmasını eleştiren bu akım düşünürleri lezbiyenlik, siyahilik gibi farklılıklara dikkat çekmektedir. Bu

hareket özünde bireyciliği savunmaktadır (Yükselbaba, 2017: 73-75). Tek bir kadınlık tanımının mümkün olmadığı üzerinde duran bu akım, ortak kader algısının varlığını reddetmektedir.

20. yüzyılında feminist mücadele kendini sokaklarda var edebilmişken, 2000'li yıllarda dijital dünyanın yaygınlaşması ile beraber dördüncü dalga feminist akım savunucuları ortaya çıkmıştır. Dijital feminist aktivizmi olarak tanımlanan bu akım, dijital dünyanın dönüşümüyle sosyal medya platformlarında yer edinmiştir (Gedik, 2020: 126-127). Sosyal ağlar üzerinde örgütlenmelerin gerçekleştiği bu akımda, Twitter sosyal medya uygulamasındaki hastag'ler ile kadınlar uğradıkları şiddet, baskı ve her türlü tacizin duyurulmasını sağlamaktadır. Feminizm böylelikle yeni bir kimlik kazanmış, bu da beraberinde dördüncü dalga akımının temelini atmıştır. Bu akım artan internet kullanımıyla başlamış, günümüzde hala gelişmeye devam etmektedir (Özdemir, 2019: 1710-1711).

2.4. Feminizm ve Kamusal Alan

Feminizmin tarihsel gelişimi süresinde birinci dalgadan ikinci dalgaya geçiş sürecinde kadın kamusal alan ve özel alan arasındaki ilişkinin değiştiği görülmektedir. Bu değişim sürecinde feminist mücadele kamusal alanda nelerin tartışılması gerektiğini sorunsallaştırarak daha önceki dönemlerde özel alanı ilgilendiren meseleleri siyasallaştırmaya çalışmış, bir anlamda kamusallığın boyutunu genişletmiştir. Üçüncü dalga feminizm ise büyük anlatıların sorgulandığı postmodern düşüncenin hâkim olduğu dönemde ortaya çıkmıştır. Postmodern düşünce akılcılığın ve bilimsel düşüncenin ilerlemeyi beraberinde getireceği, Marxist kuramın tarih ve üretim ilişkileri arasındaki ilişkiye dair açıklamaları veya Freud'un bilincin oluşumuna dair görüşü gibi genelleyici ve kapsayıcı nitelik taşıyan büyük anlatıları reddeder (Lyotard, 2013). Üçüncü dalga feministler benzer kaygılardan hareketle kamusallık kavramının aydınlanmacı burjuva kökenlerinden gelen akılcılık ve evrenselcilik üzerine kurulu temellerini eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutmuştur. Artık konu ortak aklın inşa edileceği alanda yer almak ve hangi konuların müzakere edileceğini belirleyebilmek değil, bağlamın biçimlendirdiği şekliyle tahakküm ilişkilerini tanımlayarak siyasal alanda yerelin kendi dinamikleri çerçevesinde mücadele etmek daha etkin bir strateji olarak kabul edilmiştir. Postmodern düşüncenin temel

kaygılarını görüşlerine yansıtan feministler bu sayede feminist mücadelenin kendisinin de belirli bir tahakküm ilişkisi kuran söylemler üretmesi riskini bertaraf edebileceklerini düşünmektedirler.

Feminist kamusal alan tartışmalarında feminizmin içerisindeki tartışmaların önemli bir etkisi olmuştur. Konuyu genel anlamda modernist-temelli görüşlerle postmodern duyarlıklılarla biçimlenen itirazların feminist siyasetin nasıl şekillenmesi ve öznesinin kim olduğu üzerinden değerlendirmek mümkündür. Örneğin Butler, ikinci dalga feminizmin kadınlığın toplumsal olarak inşa edilmişliğini vurgulamak için kullanıma soktuğu toplumsal cinsiyet kavramının kendisini sorunsallaştırmış, feminist siyasetin temelinde bir özne sorunu olduğunu iddia etmiştir. Butler'a göre kadınların ezilmeleri üzerinden kurulan birliğe dayalı feminizm, egemen bir kültürel oluşumun terimleriyle kurulan bir kadın öznesine dayanmaktadır. Egemen siyasetin ve dilin kurduğu şekliyle belirli temsil alanlarını doldurabilen feminist öznenin mücadelesi bu anlamda sorunludur. Kadın deneyiminin ortaklığı aynı zamanda evrensel bir ataerkini gerekli kılmıştır ve bu zorunluluk batı-dışında yaşanan deneyimin yalnızca bu evrensellikle uyumlu örneklerine başvurulmasına neden olmuştur (Butler, 2018).

Postmodern feminizmin öznenin ölümü teması üzerinde duran Benhabib ise öznenin dil, anlatı ve kültür tarafından kurulmuş olmasının kaçınılmaz olduğunu söylemekle birlikte "konumlandırılmış ve toplumsal cinsiyet verilmiş" öznenin yalnızca tarihin bir uzantısı olmadığını ve nasıl kurulmuş olursa olsun özerklik peşinde koşabileceğini söyleyerek öznesiz bir kurtuluş projesinin tutarsız olduğunu savunur (Benhabib,2008: 30-31). Habermas'ın kamusallık anlayışını bazı değişikliklerle feminist siyasete uygulamaya çalışan Benhabib, Habermas'ın da dâhil olduğu modernist düşünceye yönelik ütopyacılık eleştirisini reddeder ve Lyotard'ın ve diğer postmodern düşünürlerin büyük anlatıların çöküşünü ütopyaların sonu anlamına geldiği yönündeki görüşlerine itiraz eder. Benhabib'e göre ütopyaların sunduğu "düzenleyici umut ilkesi" olmadan köklü dönüşümler mümkün olamaz (Benhabib, 2008: 42).

Butler ve Benhabib 'in görüşleri arasındaki farklılık modernist ve postmodernist siyaset anlayışının feminist düşüncedeki yansımalarının bir örneğini

sunmaktadır. Bu tartışmalar Türkiye'de feminist yazında da karşılığını bulmuş, postmodern düşüncenin ve üçüncü dalga feminizmin dile getirdiği çeşitli temalar Türkiye'de kadınların deneyimini Batı-merkezli evrenselci kategoriler üzerinden değerlendiren görüşlerin eleştirisinde kullanılmıştır. Kamusal alanın Türkiye'nin siyasal tarihinde nasıl tanımlandığı ve tanımın nasıl bir kamusallık anlayışını beraberinde getirdiği bu tartışmaların öne çıkan konularındandır. Bir sonraki bölümde bu konu üzerinde durulacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE SİYASİ TARİHİ VE KADIN

Osmanlı İmparatorluğu'nun ortadan kalkması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sürecinde siyasal alanın nasıl tariflendiği sorusu, Osmanlı'nın son dönemlerindeki modernleşme sürecindeki siyasal yaşamın yapısı ve bu yapının cumhuriyetle birlikte nasıl ve ne derece değiştiği üzerinden ele alınmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin bürokratik ve seçkinci bir modernleşme projesi olduğu ve bu anlamda tepeden inmeci bir girişim olduğu Türk siyaset yazınında farklı ideolojik konumlarda olan yorumcuların ortaklaştığı bir değerlendirme olarak karşımıza çıkar. Bununla birlikte bu tavrın Osmanlı modernleşme süreciyle belli ortaklıklar taşıdığı da gözlenmiştir. On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı'da belirli bir kamusallık anlayışının oluşumu yönünde adımlar atıldığını ifade eden Mardin, 1939 tarihli Tanzimat Fermanı'nın da Osmanlı tebaasına fiiliyatta "yurttaş" olarak seslendiğini söyler (Mardin, 2011: 16). Öte yandan bu girişimler Osmanlı döneminde siyasal alanı şekillendiren kesimlerin büyük oranda siyaset alanıyla bütünleşmiş olan kesimler olduğu gerçeğini değiştirmemiş, devlet-dışı kesimler siyaseti etkileme konusunda memur ve bürokratlar kadar etkin olamamışlardır (Mardin, 1991: 151). Bu kopukluk Mardin'in çalışmalarında Osmanlı'nın kendi dinamikleri çerçevesinde merkez ile çevre arasındaki mesafe üzerinden değerlendirmiştir (Mardin, 1990). Heper'e göre bu kopukluk cumhuriyet döneminde de varlığını sürdürmüş, toplumsal kesimler siyasal alana müdahil olmamış, bu anlamda siyasal mücadeleler "egemen bir devlet ve iyi örgütlenmemiş ve siyasal hayatta etkin olmayan bir çevre adına hareket eden siyasal seçkinler" arasında gerçekleşmiştir (Heper, 2006: 173).

Bu değerlendirmeler Osmanlı'dan miras alındığı haliyle Türkiye'de bir burjuva sınıfının olmamasının zayıf bir kamusallığı beraberinde getirdiği kabulü üzerine kuruludur. Bunun yanında erken cumhuriyet döneminin kurucu ideolojisinin temel ögelerinden olan milliyetçilik ve halkçılık ilkelerinin sınıf mücadelelerini engellemek için kullanıldığı ifade edilmiştir (Timur, 1993: 152). Bu "tesanütçü" anlayış burjuvazi-

temelli bir kamusallığın zayıf olduğu bir ortamda siyasal alanda etkin olabilecek karşı-kamusallıkların da oluşmasına engel olmuştur. Aşağıda da dile getirileceği üzere kamusal alanı daraltan bu durum belli ölçüde kadınların siyasal alanı etkileme imkânlarını da kısıtlamıştır. Tek parti yönetiminin olduğu erken cumhuriyet dönemi kadınların siyasal ve toplumsal haklar elde ettiği bir dönem olmakla birlikte kimi yorumcular Atatürk'ün merkezi figür olduğu dönemin "atacı" ve "otoriter" bir sistemin var olduğunu, dönemin önde gelen kadın figürlerinin de Atatürkçü düşüncenin tek doğru olarak benimsetilmesinde rol oynadıklarını dile getirmişlerdir (Zihnioğlu, 2019). Atatürkçü-Kemalist modernleşmenin otoriteryen bir modernleşme süreci olduğu kabulüne dayanan bu değerlendirmelere Medeni Kanun veya seçme-seçilme hakkının verilmesi gibi kadınlar açısından büyük önemi olan dönüşümlerin "Batılılaşma" ve "muasırlaşma" hedefindeki araçsal konumuna dikkat çekerek sunulan bu hakların "özgürleştirici" potansiyellerinin sınırlarına dikkat çekmişlerdir (Kandiyoti, 2013).

Bu tartışmaların yoğunlaştığı 1990'lı yıllarda İslamcı ve Kürt feministler üçüncü dalga feminizmin ikinci dalgaya yönelik eleştirilerine paralel olarak Türkiye'de feminist siyasetin kentli, orta sınıf ve laik kadının bakış açısını yansıttığını savunarak siyasal alanda kadın sorununa dair alternatif bir söylem ortaya koymuşlardır (Sancar, 2012: 303). Türkiye'de İslam'ın yükselişe geçtiği 1990'lı yıllar ve takip eden dönemde "İslamcı" ve "laikçi" kesimler arasındaki siyasi mücadelede özellikle türban konusu çerçevesinde kadınlar temel bir tartışma konusu haline geldi ve "iki erkek egemen, ataerkil ve otoriter tahayyül dünyası da, kadınlar üzerinden bir iktidar mücadelesi verdi" (İnsel, 2000: 25). Bu bölümde günümüzde hala devam eden bu çekişmelerin tarihsel arka planı üzerinde durulacaktır.

2.1.Osmanlı Modernleşmesi ve Kadın

Osmanlı Devleti'nde modernleşme sürecinin başlangıcı Sened-i İttifak'a (1808) dayansa da Sened-i İttifak'ın sadece ayanları ilgilendiren konuları kapsaması açısından tam olarak bir modernleşme sürecini yansıtmamaktadır. Tazminat Fermanı'nın (1839) yayınlanmasıyla tam anlamıyla bir modernleşme sürecine giriş yapan Osmanlı Devlet'i Tazminat Ferman'ı ile devlet içerisindeki bütün halkları korumaya almıştır. Böylelikle Türk Demokratikleşme sürecinin başlangıcı olarak Tazminat Ferman'ı esas

alınmış ve tüm tebaa eşit sayılmıştır (Pamir,2014;73-74).Osmanlı tebaasının devlete olan bağlılığının sağlanması ve devamı için eşitlik ilkesine vurgu yapılmaktadır. Padişahın "kendi ağzından herkes için eşit bir uygulamanın yapılacağının duyurulması aslında ileriki dönemlerde kadın haklarının ele alınışı ve uygulanması bakımından önemli olacaktır" (Ülger,2015;28). Kurnaz'a göre, dönem açısından bakıldığında fermanda sağlanan eşitlik, Müslüman olan tebaa ve olmayan tebaa arasındaki eşitliği sağlamaya yönelik kalmaktadır. Kadınlar için şer'i hukuk kuralları hüküm sürmeye devam etmiş, toplumsal ve sosyal konumlarında herhangi bir değişim söz konusu olmamıştır. Fakat Tazminat Fermanı ile arazi hukuki ve cariyeliğin kalkması konuları hukuki açıdan düzenlenmiştir. Kadınların hukuki hakları açısından bu düzenlemeler önem arz etmektedir. Kadına miras söz konusu değilken, kız ve erkek çocuk için eşit şekilde paylaşım söz konusu olmuştur (Kurnaz,1991:29). Cariyelik ise, savaş esnasında esir alınan ya da satılan kadınlar için geçerli olan tanımlamadır. Cariyelik kaldırılmasına dair hüküm ise yine bu dönemde devreye girmiştir (Kurnaz,1991:30-31). Bu ferman ile tam anlamıyla temelde bir eşitlik sağlanamamıştır (Ülger,2015: 27-28). Tanzimat Ferman'ından (Gülhane Hatt-ı Hümayunu) sonra Avrupa'daki gelişmelere ayak uydurabilmek amacıyla çeşitli yollar aranmıştır. Akabinde Tazminat Fermanı'nın uygulama alanlarındaki boşlukların doldurulması için 1850'den sonra ıslahat bildirgeleri yayınlanmıştır. 1856 yılında Islahat Ferman'ı yayınlamış, ilk defa eşit kavramından bu fermanda bahsedilmektedir. Ferman "yerel yönetimler ve cemaat meclislerinde halkın temsil edilmesi düşüncesini tartışmaya başlayan ilk resmi bildirgedir" (Çavdar,2013:26-27).

I. Meşrutiyet'e (Kanuni Esasi) giden yolda kadınlara;

- 1843 yılında ilk defa tıbbiyelerde ebelik eğitimi,
- 1847 yılında kız ve erkek çocuklarına eşit miras hakkı,
- 1856'da köleliğin ve cariyeliğin kaldırılması,
- 1869 yılında kız çocuklarına eğitiminin zorunlu tutulması,
- 1870 yılında kız öğretmen okulunun açılması,
- 1871'de kadınların evlenme yaşı ve zorla evlendirilemeyecekleri (Sarıkaya,2019).

hakları tanınmış ve bu gelişmeler günümüz kadın haklarını gelişimi açısından önem arz etmiştir.

Akabinde I. Meşrutiyet (1876) ve II. Meşrutiyet (1908) ile birlikte demokratikleşme süreci devam etmekteydi. Tüm bu olayların paralelinde ortak nokta Osmanlı Devlet'inde kurumların yeniden yapılandırılması, devletin toplumsal ve siyasal bağlamda değişimi ve dönüşümünün gerekliliğidir. Demokratikleşme süreci için atmış olduğu adımlar Fransız Devrim'inin zorunlu getirisi olarak kabul edilmiştir (Çiçek-Aydın-Yağcı, 2015:276).

Tarihler artık 1917'i gösterdiğinde, Osmanlı Devletinde Meşrutiyete kadar İslami usuller gereği ele alınan aile kavramı, Batı etkisinde kalmaya başlamış böylelikle zorunlu düzenlemeye gidilmiştir. I.Dünya Savaş'ının devam ediyor oluşu ve kadının aktif olarak bu siyasal atmosferdeki rolü aile düzenlemesini zorunlu kılan etkenlerden biridir. Böylelikle 8 Ekim 1917'de Aile Hukuku Kararnamesi çıkarılmıştır (Kurnaz,1991;60). Kararnamenin 4.maddesinde düzenlenen konu tarafların belli bir yaşı doldurması durumunda evlenebileceği hükmüdür. İlk defa evlenecek olanlar şartı koyularak erkeğin 18 yaşını, kadının ise 17 yaşını doldurması şartı getirilmiştir (Konan,2017;330). Kararnamenin 119. ve 224. Maddeleri arasındaki konu boşanma gerekçeleri belirtilmiş, fizyolojik ve ya akıl sağlığı bozuklukları ile ilgili "Hanefi mezhebine göre, erkeğin fizyolojik bir hastalığının olması halinde (iktidarsızlık, kısırlık vs.) kadın boşanmak için hâkime başvurabilir." (Konan,2017;344). Evlilik ve boşanma konularına dair sorunların çözümü tamamen mümkün olmamıştır fakat kadınlar yeni haklar elde etmiştir. Aile Hukuku Kararnamesi evlilik ve boşanma konuları üzerinde durmuştur(Kurnaz,1991;60-61). Çocuk bakımı ve nafaka konuları da söz konusu hükümler içermiştir (Yakut,2008;259-260).

Yaşanan bu gelişmelerin temeli 1789 Fransız Devrim'i ile birlikte tüm dünyayı etkileyen milliyetçilik akımı sürecinin Osmanlı Devleti'ni de etkiliyor olmasıdır. Osmanlı Devlet'inin Fransız Devrim'inin yaratmış olduğu etkinin muhatabı halk ve toplumlardır. Değişimin ve dönüşümün başlangıç noktası her ne kadar ordu ve dolayısıyla devlet kurumları olsa da temel mihenk taşı toplumdur. Böylelikle topumun en küçük birimi olan aile kavramı da değişime dâhil olmuş ve akabinde değişim ve

dönüşüm aile kavramına kadar inmiştir. Aile ideolojik aygıttır. Çünkü değişimin temeli ailede sirayet etmektedir.

> "*Şu halde, ideoloji kendisi geneldir ve sınıf kökenine indirgenemez. Daha doğrusu, ideolojinin öğeleri sınıf kökenine indirgenmez… İdeolojinin evrenselliği de buradan gelir. Örneğin Shakespeare'in Kral Lear oyunundaki "baba sevgisi" öğesi böyledir. Kendisi tam anlamında ideolojik olduğu için, ideolojik (politik çağrışımları da olan anlamında) sayılmaz. Her ülkeden ve her çağdan insan, bu oyunda çizilen tragedyayı yaşayabilir. Ancak daha derin bir düzeye inildiğinde, bu öğenin ne tür "itaat", "karşılıklı sevgi", "karşılıklı görev ve yükümlülük", "aile birimi" veya "aile örgütlenmesi" pratiklerine bağlı olduğu görülür"* (Atlhusser,2000;13).

Aile politik bir aygıt olarak görülmese de ideolojilerin benimsetilmesi aşamasında etkili bir kurum olmaktadır. İdeolojilerin benimsetilmesi noktasında aile fertlerinden kadının rolü önem arz etmektedir. Kadın bu durumda ailenin en etkili bireyidir.

2.2. Tek Parti Döneminde Kadının Konumu

Osmanlı Devleti monarşik bir sisteme hâkimdi. Cumhuriyet Devrimi, Osmanlı Devlet'inin monark kurumlarını yıkmıştır. Monark kurumlar, halk egemenliğini temsil eden kurumlara evrilmiştir. Aynı zamanda Osmanlı Devlet'inin geleneksel yapısının dine bağlı olma süreci de değiştirmeliydi. Türk Devrimi, var olan Osmanlı Devleti kurumlarını yeniden yapılandırmakla kalmamakta, bir bilinç ve aydınlanma gerçekleştirmekteydi. Bu bilincin oluşması için Osmanlı Devlet'inin son demlerinde varlığının yegâne önemini anlayan, kadına büyük pay düşmekteydi. Çünkü eski geleneksel yapıdan, yeni ulusal yapıya geçiş aşamasında Osmanlı Devlet'i tebaası boşluğa düşecekti. Kadınlar, eski devlet düzeninin yıkılması ile kurulan yeni cumhuriyet rejiminde kendilerine yer bularak, yaptıkları çalışmalar ile -dernek, miting- varlıklarını etkili bir şekilde ortaya koymaktaydı (Yılmaz, 2010: 200-202).

Devrimin kurucusu olan Mustafa Kemal Atatürk, kurtuluş mücadelesinde aktif olarak rol alan kadının yerini kurulan cumhuriyet rejiminde de yüksek yerlerde

konumlamaktaydı. Mustafa Kemal, "kadınlığın, insanlığın var oluşunun merkezinde olduğunu belirtmekteydi ve kadının yoksulluğunun, insanlığın yoksulluğu demek olduğunu düşünmekteydi. Çünkü ona göre; insanlığın bugün yarattığı ve sahip olduğu zenginliği yaratanlar, insanları doğuran, yetiştiren ve bu mirası kucağında onlara aktaran kadınlardı"(Yılmaz,2010;201). Türk devrimi öncesinde toplumda yer bulamayan kadın, yapılan devrimler sonrası toplumda zenginlik olarak görülmekteydi. Kadın, erkek ile eşit koşullarda çalışacak, eşit haklara sahip olacaktı.

Cumhuriyet Halk Partisinin dört kurultayı içerisinde kadın konusuna ilk kez 1931 yılında gerçekleştirilen üçüncü kurultayda yer verilmiştir (Alacı, 2016:223-224). Kurultayda oluşturulan programda şu ifadeler yer alır.

> "Vatandaşların siyasî hakları noktasında cinsiyet farkı gözetmez. Bilâkis Türk milletinin yüksek ve derin tarihinde içtimaî hayatını her noktadan birliğe istinat ettirmiş olduğunu bilen kadınlarımızın, belediye intihabında olduğu gibi, mebus intihabında da siyasî haklarını kullanmaları için lâzım gelen müsait zemini hazırlamayı bir vazife addeder. Ancak bu takdirde tarihî ve şerefli hayatımızı yeni şeraite uygun simasıyla ihya etmiş olacağına kanidir" (1931 CHF Nizamnamesi ve Programı).

Tokgöz'e göre, CHP parti programında belirtiği gibi kadınların kamusal alanda varlığını kabul etmiş fakat kamusal alandaki bu eşitliği kadın erkek eşitliği açısından yeterli görmüştür (Altan Arslan,2017:414-415). Alacı'ya göre, CHP 'nin bu kurultayında kamusal alanda varlığı benimsenmiş olan kadının, kurultay sonundaki görevlendirmelerde yer almaması uygulama açısından kadının parti içerisinde yer edinmediğinin göstergesidir (Alacı, 2016: 223-224).

CHP 1931 parti programında, nüfus arttırma politikaları dâhilinde aile ve kadınların annelik süreci üzerinde durulmuş, şu ifadelere yer verilmiştir: "Türk içtimaî hayatında ailenin mahfuziyeti esastır. Nüfusumuzu arttıracak tedbirleri takip edeceğiz." (1931 CHF Nizamnamesi ve Programı). Böylelikle kadının annelik rolü üzerinde durulmuş ve kadına bir birey olarak değil, aile kavramının mahfuziyeti esas alındığından yer verilmiştir. "Doğum evlerinin arttırılmasına çalışılacaktır. Amele

mıntıkalarında kadın işçilerin çalıştıkları esnada çocuklarına bakacak müesseseler yaptırılmasına ve bunların arttırılmasına devam olunacaktır." (1931 CHF Nizamnamesi ve Programı). Kadının annelik rolü pekiştirilmiş, özel alandaki görevleri hatırlatılmıştır. Böylelikle kadın özel alana münhasır olan toplumsal alandaki varlığıyla parti programına dâhil olmuştur.

1934 yılında seçme ve seçilme hakkının elde edilmesiyle kadınlar için büyük bir dönüşüm söz konusu olmuştur. 8 Şubat 1935 yılında yapılan genel seçimler ile 17 kadın milletvekili 1936 yılında yapılan ara seçimle de bir kadın milletvekilinin seçilmesi ile 18 kadın milletvekili Cumhuriyet Halk Partisi ile Türkiye Büyük Millet Meclisine girmiştir. Kadınlar parti içerisinde kendine yer bulabilmiştir. Diyarbakır'da Huriye Öniz Baha, Edirne'de Fatma Memik örnekleridir (Yaşar,2020:342-343). Alacı'ya göre, CHP içerisinde yer alan kadınlar hem Türkiye tarihi için hem CHP tarihi için önem arz etmekte ve ilk yaşanmaktadır (Alacı,2016:224-225). Tüm bunlar akabinde Mustafa Kemal Atatürk'ün başkanlığında CHP'nin son kurultayı olan IV. Kurultay ise 9 Mayıs 1935 yılında toplanmıştır. Kurultay açılışında CHP genel sekreteri Recep Peker'in konuşmasında; "Türkiye'de sınıf yoktur, cins yoktur, imtiyaz yoktur" ifadeleri yer almıştır (CHP VI. Kurultay Görüşmeleri Tutulgası). 1931 yılındaki kurultay ile benzerlik gösteren bu kurultayda elzem değişikliklere yer verilmemiştir. 1931 kurultayında yer alan; "vatandaşların siyasî hakları noktasında cinsiyet farkı gözetmez" ifadesi 1935 yılındaki kurultayda kadın erkek eşitliği başlığında "parti yurttaşlara hak ve ödev vermekte kadın erkek ayırmaz" olarak değiştirilmiştir (1935 CHP Nizamnamesi ve Programı).

Özel alan bağlamında kadın konusu ise, 1931 Kurultayındaki hak ve edinimlerin aynısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadının aile ve çocuk doğurma görevlerine yine hatırlatmalar yapılmış, kurultay programı yeni maddelerle genişletilmiştir. "İşçi olan yerlerde işçi analarını ve çocuklarını korumak" işçi anaları ve çocukları başlığı altında yer almıştır. Bir diğer madde olarak "hayatını çalışarak kazanmak yükümü altında bulunan kadınlar için, iş bölgelerinde kreşler açmaya devam edeceğiz" ifadeleri yer almıştır (1935 CHP Nizamnamesi ve Programı). Alacı, CHP tek parti rejimi altında kadınlara sağlanan hakların ılımlı olduğunu belirtmiştir. Mustafa Kemal'in kadın devrimi ışığında CHP parti programının şekillendiğini

belirten Alacı, 1930'li yılları kadınlara sağlanan kamusal haklar bağlamında çığır açtığını belirtmektedir. "Partinin yurttaşlara hak ve ödev vermekte kadın-erkek ayırmadığı, kadınlarla ilgili ana çocuk sağlığı, kadın işçi hakları gibi hususlarda da kadınlardan yana maddeler yer almıştır" (Alacı,2016:231-232).

2.2.1.Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın Haklarına Yönelik Girişimlerin Hukuki Yansımaları

Kurtuluş mücadelesi içerisinde dönemin koşulları gereği hazırlanmış olan 1921 Anayasası Kurtuluş zaferiyle beraber bağımsız devlet için yeterli görülmemiştir. 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyetin ilan edilmesi ile beraber ülkede bir özgürlük ve barış havası hâkim olmuştur. Daha demokrat bir anayasa için 1924 Anayasasının temelleri atılmıştır.1921 Anayasasının eksikleri üzerinde durularak, yeni anayasa çalışmalarında bu eksiklerin giderilmesi üzerine çalışmalar yapıldı (Erden, 2013:49-50). 1921 Anayasasında yer almayan temel hak ve özgürlükler 1924 Anayasasında belirtilmiştir fakat sosyal hakları içermemektedir (Akşin,2016:193). Temel hak ve özgürlükler bağlamında 1876 anayasası esas alınmış aynı zamanda 1945 yılına kadar süren tek parti iktidar süreci 1924 anayasası çerçevesinde gerçekleşmiştir (Kuyaksil,2009;342). Temel hak ve özgürlükler 1924 anayasasının Türklerin hukuk-u âmmesi başlığı altında düzenlenmiştir. Bu başlık altında yapılan tanımlama ile özgürlükçü bir tavır olduğu aşikârdır. Bölümün ilk maddesi (68.Madde); *"Her Türk hür doğar hür yaşar. Hürriyet başkasına muzur olmayacak her türlü tasarrufta bulunmaktır."* Şeklinde ifadesini bulmaktadır (akt. Tanör,2019:308). 1924 Anayasası'nın 69. maddesi ile ise herhangi bir zümre, sınıf, aile ve fert ayrımı yapılmaksızın herkesin kanun önünde eşit sayıldığı ifade edilmiştir (Gözler, 1999).

Bu dönemde eğitim alanında önemli hukuki düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeler anayasanın 87. maddesine göre gerçekleştirilmiştir. 87. madde eğitimde kadın-erkek ayrım yapılmayacağını ifade ederek tüm çocuklar için ilköğretimin zorunlu kılar ve bu eğitimin parasız olarak sunulmasını güvence altına alır (Gözler,1999). Tevhidi Tedrisat Kanunu ile eğitimde farklı yapılar birleştirildi ve tek merkezden idare edildi. Eğitimde kadın-erkek eşitliği sağlanarak kadınların da erkekler gibi eşit eğitim almasının önü açıldı (Ülger, 2015: 31). Kadınlarda düşük olan okullaşma oranı yükselmiş, erkek çocuklarıyla aynı şartlarda ve aynı eğitim

kurumlarında eğitim alma hakları getirilmiştir. Bu sayede kız çocukları artık en yüksek eğitim-öğretim düzeyine kadar eğitim alma hakkı kazandılar (Arı, 2002: 191).

1926 yılında Medeni Kanun kabulüyle beraber hukuki anlamda eşitlik tam anlamıyla sağlanmıştır. 1926 yılında kabul edilen Medeni Kanun ile kadınlara geniş haklar verilmiştir. Medeni kanun ile çokeşlilik yasaklanmış, kadın-erkek ayrımı yapılmaksızın eşit miras hakkı tanınmıştır (Ülger, 2015:31). Medeni Kanun ile Türk kadınları pek çok Avrupa ülkesinde kadınların sahip olmadığı haklara sahip olmuştur. Evliliklerde yaş sınırlaması getirilmiştir. Miras konusunda kadına ve erkeğe eşit haklar tanındı. Mahkeme önünde kadın-erkek şahitliği kabul edildi (Erdem,2015:1271).

Medeni Kanun'un getirdiği en önemli yeniliklerden birisi kadın-erkek eşitliğini anayasal olarak güvence altına almış olmasıdır. 8.maddede bu durum şu şekilde ifade edilmiştir: "Her şahıs, medeni haklardan istifade eder. Binaenaleyh kanun dairesinde haklara ve borçlara ehli olmakta herkes müsavidir." Bu maddenin anlamı gayet açıktır. Herkes medeni haklardan yararlanma hakkına sahip olup bu hakkını kullanma hürriyetine sahiptir. Sözleşmeye taraf olma, miras edinebilme ve mirasçı olabilme, eşit haklara sahip olma gibi medeni kanunda belirtilen haklardan herkes eşit olarak yararlanma hakkına sahiptir (Kılıçoğlu, 2016:1729). 1924 Anayasası'nda "18 yaşını ikmal eden her erkek Türk mebusan intihabına iştirak etmek hakkını haizdir." ve "30 yaşını ikmal eden her erkek Türk, mebus intihap edilmek salâhiyetini haizdir." ifadeleri yer almıştır. 1934 yılında yapılan değişiklik ile kadınlara da yer verilen bu maddelerde; "22 yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçme hakkına haizdir." ve "30 yaşını bitiren kadın ya da erkek milletvekili seçilebilir." ifadeleri yer almaya başlamıştır (Erdem,2015:1271-1272). 3 Nisan 1930 tarihinde 1580 sayılı Belediye kanunuyla kadınların belediye seçimlerine katılabilmeleri meclis tarafından onaylanınca kadınlara siyasal alanda ilk defa temsil hakkı tanındı. 28 Ekim 1933'te kadınlara siyasal alanda ikinci hak olarak Köy Kanununun 20. ve 25. maddelerinde yapılan değişikliklerle köyde muhtar olma ve ihtiyar heyetine seçme ve seçilme hakkı verilmiş oldu. Buna bağlı olarak da 1934'te Aydın'da Gül Esin ilk kadın muhtar olarak seçilmiştir. Muhtarlık seçimlerinde 7 erkekle yarışmış ve muhtar seçilmişti (Erdem, 2015: 1271-1272).

2.2.2.Tek Parti Döneminde Kadının Siyasal Alandaki Konumu

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte inanç üzerinden kurulmuş olan kimliklerin yerini ulusal kimliğin aldığını söyleyen Berktay'a göre bu dönüşüm cinsiyetçi ve ataerkil zihniyeti ortadan kaldırmamıştır (Berktay, 2004). Berktay'a göre laik bir ulusal kimlik inşası kadınların özerkliğinin ortaya çıkabilmesinin yegane koşulu olmakla birlikte, tek parti döneminin otoriter niteliğinin özerk bir kadın kimliği ve hareketinin oluşmasına imkan tanımadığı gözden kaçırılmamalıdır: "Kemalist iktidarın kadınlara karşı paternalist korumacılığı, kentli orta sınıf kadınlara yeni olanaklar ve fırsatlar tanımakla birlikte, aynı zamanda onların siyasal ve toplumsal inisiyatiflerini kısıtladı ve bağımsız hareket etme yeteneklerini sınırlandırdı" (Berktay, 2004: 18). İktidarın kadınların özel ve kamusal alandaki konumlarına dair düzenlemelerin gerçekleşmesinde kadınların kendi girişimlerine yer vermeye isteksiz olmalarının en belirgin göstergelerinden birisi Kadınlar Halk Fırka 'sının kurulmasına karşı gösterilen tepkidir.

Haziran 1923'te, yani Cumhuriyet ilan edilmeden kısa süre önce Nezihe Muhiddin başkanlığında Kadın Hakları Fırkası kurulmaya çalışılmıştır. Bu fırkanın amacı kadının sosyal hayattaki koşullarının iyileştirilmesi olarak belirlenmiş ve fırkanın temel noktası kadınların sorunlarından oluşmuştur. Fırka aynı zamanda siyasal süreçte kadınların konumu açısından önem arz etmektedir. Ancak Kadınlar Halk Fırkası'nın kurulması girişimi hükümet tarafından kabul edilmemiştir (Çokoğullar Bozaslan, 2020: 50-51). Gerekçe ise mevcut seçim kanunu olan Kanuni Esasinin kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanımaması olarak gösterilmiştir. Bu süreç sonucunda hareket artık bir siyasi parti konumunda devam edememiştir (Metintaş, 2018: 82). Kadınlar Halk Fırkasının devamı niteliğinde sayılan Türk Kadınlar Birliği Derneği 7 Şubat 1924 tarihinde kuruldu. Bu dernek kadınların toplumsal alanda karşılaştıkları sorunların çözülmesi, dul, yardıma muhtaç kimselere yardım edilmesi, kadınları bilgilendirecek konularda konuşmaların yapılması gibi amaçlar edinmiştir (Uzun, 2017;75). Fakat bu dernek içerisinde kadınların siyasal mücadelesi söz konusu olmamış, dernek tüzüğünde siyasetle ilişiği yoktur ibaresi geçmekteydi (Köse,2020: 261-262).

Kadın Hakları Fırkası kuruluş izni alabilmiş olsaydı, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk siyasi partisi olacaktı. Ancak ne zamanın yasaları, ne toplum olarak kadınlar tarafından bir partinin kurulması için uygun bir ortam olmadığından bu parti kurulamadı. Ancak bu partinin kurulma aşamasında olması bile o dönem için kadın haklarının araması açısından önemli bir örnek olduğunu söylemek mümkündür. Nezihe Muhittin'e göre kadınsız inkılap düşünülemezdi. Kadınlar ulusal inşa sürecine katılacak hem kadınlık yükselecek hem de kadınların katılımı ile ulusal inşa yükselecekti. Ancak Zihnioğlu'na göre cumhuriyet rejimi kadınsız kadın hakları inkılabını gerçekleşecekti (Zihnioğlu,2019:21-24). Zihnioğlu'na göre, Kemalistler için kadın, siyaset dışında edilgen bir seyirci olabilirdi. Patriarkal bir düşünce ile kadına biçilen toplumdaki rol "vatana evlat yetiştiren analar" olarak tanımlandı ve bu dönemde kamusal alan ve özel alan ikiliğinin kadınların aleyhine oluşturuldu (Zihnioğlu,2019: 103-108). Kadıoğlu da tek parti dönemi reformlarında kadının kamusal alandaki görünürlüğünün temel tartışma konusu olduğunu söyler ve Kemalizm'in "gereğinden fazla geleneksel olmak" ile "gereğinden fazla modern ve Batılı kadınlar gibi hafifmeşrep/uçarı olmak" arasında bir dengede bulunan bir kadın imajı yaratmaya çalıştığını söyler (Kadıoğlu, 1999: 101). Sonuç olarak bu dönemde kadının kamusal hayata ne ölçüde ve hatta hangi imajla katılabileceğinin sınırları tek parti iktidarının uygun gördüğü şekliyle belirlenmiştir.

2.3. 1946 Çok Partili Hayata Geçiş ve Kadın

Çok partili hayata geçiş denemeleri 1946 yılından önceki siyasal ortamda birçok kez denenmiş, başarılı olunamamıştır. Mevcut demokratik ortam hala sağlanamamıştı. 1940'lı yıllar demokrasi açısından çok partili hayatı gerekli kılmaktaydı (Akıncı-Usta,2015:41-42). Uluç, çok partili hayata geçiş nedenlerini batı ülkelerinin baskısı ve halkın tek parti rejimine karşı vermiş olduğu tepkiler olarak ifade etmiştir (Uluç,2020:470-471). Akıncı ise bu durumu şu şekilde ifade etmiştir; II. Dünya savaşından sonra Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik ve siyasal ortam çok parti hayatı gerekli kılmıştır (Akıncı,2015:41-42).Akşin ise çok partili hayata geçişi, bütünsel kalkınma olarak tanımlamaktadır. Batı etkisindeki Türkiye'nin batıdaki siyasal çoğunluğun egemen olduğu siyasal çoğunluğa sahip olması gerekirdi (Akşin,2013:240-241).

Tarihler artık 7 Mayıs 1946'yı gösterdiğinde Demokrat Parti Celal Bayar başkanlığında kurulmuştur. Fakat 1946 yılında yapılan genel seçimler neticesinde istediği başarıyı Demokrat Parti elde edemedi. Akşin bu durumu, oyların açık verildiği ve yargı denetiminin olmaması nedeniyle dürüst bir seçim yapılmadığı şeklinde ifade etmiştir (Akşin,2013:243-244). Çavdar ise 1946 yılında yapılan genel seçimlerin Demokrat Parti açısından yeterli dürüst bulmamış, CHP açısından ise iktidarın bağnaz tutumu ve hilesi olarak ifade etmektedir (Çavdar,2013:453-457). 1946 genel seçimleri neticesinde çok partili hayata geçilmiş olsa dahi, 1950'ye kadar siyasal ortamı CHP iktidarı yönetmiştir. Pek çok düşünürün ifadesi ile adil bir siyasal ortamda yapılmayan 1946 seçimlerinden sonra başa gelen Recep Peker hükümeti ile kadınlara sağlanan hak yalnızca analık sigortası üzerine olmuştur. Çalışma başlığı altında düzenlenen bu madde*; "meslek hastalığı, kaza ve analık halleri sosyal sigorta ile güvence altına alınacaktır"* ibaresi geçmektedir (Dağcı- Aktürk,1988:133-134). Akabinde 1950 genel seçimlerine kadar iktidarda olan Şemsettin Günaltay hükümeti İslamcı bir çizgide ilerlemiştir. Hükümet programında imam hatipler ve din derslerine dair süreçler hâkim olmuştur. Kadın ve kadın haklarına dair herhangi bir ibareye yer verilmemiştir (Akşin,2013:246-247).

Görebilmelidir ki, Türkiye de yapılan ilk tek dereceli çok partili genel seçimde istenilen ivme kazanılamadı. Gerek CHP'nin gerekse DP'nin içinde bulunduğu gergin ortamdan dolayı demokratikleşme süreci sancılı başladı. Bu ortam içerisinde kadına ve kadın haklarına dair ifade görmek mümkün olmamaktadır. Siyasal çekişmenin merkezinde din vardır. 1946 ile 1950'li yıllar arasında çok partili hayata geçiş sürecinde 24 parti kurulmuş ve bunların çoğunluğu programlarında laiklik ve din meselesine yer vermişlerdir (Nal, 2005). 1950 seçimleri ile birlikte tek partili dönem sone ermiş, bu meselelere dair kitlelerin taleplerini karşılayan görüşlere söyleminde yer veren Demokrat Parti (DP) oyların %53,3'ünü alarak iktidara gelmiştir. DP döneminde ideolojik boyutta kadının kamusal hayattaki varlığına dair atılan adımların yeterli olup olmaması bir yana, halkın beklentilerini karşılamaya yönelik üretilen söylemler bunun tam tersi bir resim ortaya koymuştur. Partinin resmi çizgisini ifade etmemekle birlikte parti üyeleri memur kadınların görevden alınıp evlerinde çocuk

yetiştirmeye dönmesi veya çocuk yapmayan kadınlardan ek vergi alınması gibi öneriler dile getirmişlerdir (Aydın ve Yıldız, 2017: 55).

1950-1960 yılları arasında kadınların durumuna eğitim açısından bakılacak olursa, kadınların okuma-yazma oranı 1950'de %19,45 iken 1960 yılında %24,84 olmuştur (Aydın ve Yıldız, 2017). Bu dönemde eğitim konusunda en fazla öne çıkan konunun din eğitimi olduğu görülmektedir. Kız çocuğunun eğitimine sıcak bakmayan Anadolu halkı, dini eğitimin söz konusu olması dolayısıyla kız çocuklarının eğitimine önem verir olmuştur. 1948-49 öğretim yılında, CHP'nin değişen din siyaseti sebebi ile ilkokul öğrenimi gören öğrenciler için seçmeli din dersi uygulaması konuldu. Fakat seçmeli konulan bu din dersleri program dışı okutulmaktaydı. 1950 Demokrat Parti dönemi ile birlikte 1950-51 öğretim yılında din dersleri seçmeli olmakla beraber programa dâhil edilmiş, 1951-52 eğitim döneminde ise din dersleri zorunlu hale gelmiş ve haftada bir saat olarak uygulamaya geçmiştir. Howard A. Reed'in gözlemleri kız çocuklarının eğitimi, kadının toplumdaki yeri ve halkın din derslerine ilgisi ortaya koyması bakımından çarpıcıdır:

> "İşte bu din dersleri, halktan bilhassa köylü vatandaşlardan derhal muazzam bir alaka gördü. 1953 yılında öğretmenleri verdikleri raporlarda bütün Türkiye köylerinde öğrencilerin okula devamındaki artışı sağlayan en büyük amilin, ilkokullarda tekrar okutulmaya başlanan din dersleri olduğunu ortaya koydu" (Akt: Nal, 2005: 157-158).

Din dersinin zorunlu olması dönemin Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri tarafından uygulamanın doğru olduğuna dair yorumlar; "Din eğitimi konusunda vatandaşa özgürlük tanımanın gereksinmeyi karşılamayacağını, bu konuda devletin yükümlülüklerinin olduğunu ve devletin okullarda din dersi okutmak suretiyle aynı zamanda gericilikle de mücadele ettiğini" ileri sürmektedir (Nal, 2005:158).

Kadınlar eğitim alanında kendilerine yeterli alan bulamadıkları gibi çalışma hayatında da süreç bu şekilde gelişmekteydi. 1950-1960 döneminde gerek tarımda makineleşme gerekse kentlerin eğitim ve sağlık gibi olanaklarının gelişmiş olması gibi faktörler köylü kesimini kente itmiştir. Sanayileşme politikaları gereği başlayan iç göç

sebebiyle kent nüfusu artarken kırsal nüfus azalmaya başlamıştır. Köyden kente yaşanan göç dalgasında erkek nüfusun büyük çoğunluğu çalışma sürecine dâhil olurken, kadın nüfusun birçoğu ise sosyal ve kültürel etkenler sebebiyle işgücüne dâhil olamamıştır. Demokrat Parti döneminde (1950-1960) eğitim alanında kadınların yaşamış olduğu eşitsizlikler sebebiyle çalışma sürecine dâhil olan işçi sayısı artarken, kadın çalışan nüfusu erkek çalışan nüfusunun gerisinde kalmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında olduğu gibi kadınlar Demokrat Parti döneminde de tarım, tütün ve pamuk işçiliği gibi geleneksel işlerde çalışmıştır (Pektaş:2012). Dönemin usta yazarı Yaşar Kemal romanlarında tütün işçisi kadınlara sıkça yer vermiştir. "Dağın Öte Yüzü'nün son cildi "Ölmez Otu'nda, kadın roman karakteri Meryemce, sağlık durumu pamuk toplamaya gidilecek yolda yürümeye olanak vermediğinden, köyde bir başına bırakılır..." (Şeker,2019:22). Kadın-erkek arasındaki eşitsizlikler açık ara farkla devam etmektedir. Çalışma hayatında kendilerine yer bulamadıkları gibi, ücretler arasındaki farklar cinsiyetlere göre değişkenlik göstermektedir. Çünkü kadınlar eğitim seviyelerinden dolayı eğitimin daha az gerektiği iş kollarına itilmiştir. Kadın yine özel alana itilmiş, özel alanda çocuk bakma, ev içi sorumluluklar çalışma hayatında var olabilmiş kadın profilinde çalışma hayatına ara vermek durumunda bırakılmıştır. Bu da çalışmanın sürekli hala gelememesini, iş deneyimi kazanamamasını etkilemiştir. Böylelikle çalışma hayatında yeterli alan bulamayan kadın bu imkânı yaratabildiğinde dahi süreklilik sağlayamadığından ilerleme kat edememiştir. Kadınlarda yöneticilik sıfatı -ustabaşı gibi- gerektiren işlerde çalışma imkânı bulamamış ya da çok az bir kısmı bulabilmiştir. "Öte yandan, kanun ve tüzük hükümlerine rağmen, 'eşit işe eşit ücret' ilkesine uyulmadığı, 1950'li yıllar itibarıyla aynı komisyon tarafından yapılan asgari saptamalarında dahi, kadın ve erkek asgari ücretleri arasında %100'e varan farklılıklar bulunduğu görülmüştür. Kadın işçi ücretleri 1955'te erkek işçi ücretlerinin %65,31'ini oluştururken, dönem sonunda bir miktar kapanmışsa da 1960'ta ancak %67,93'e ulaşabilmiştir." (Pektaş, 2012).

Demokrat Parti döneminde İş Kanunu ile ilgili yapılan düzenlemelerde Resmî Gazetede kadınları ilgilendiren birkaç kararnameye yer vermektedir. 1953 Resmî Gazetede yayınlanan 4/1272 kararname ile çalışan kadınlar-anne- hamile ya da emzirme durumları için birçok işyerinde emzirme odalarının ve kreşlerin açılması

zorunluluğu getirildi, böylelikle çalışan anneye kolaylık sağlanmak amaçlandı. Resmî gazetede yayınlanan 4/12856 sayılı kararnameyle, 16-18 yaş grubundaki kız ve erkek işçilerin hakları eşit tutularak mensucat sanayisinde izin verilmeyen bazı işlerine izin verilmesi söz konusu olmuştur. Akabinde 18 yaşını doldurmuş kadın çalışanların mensucat sanayisinin bazı işler ayrımı yapılarak gece çalışmalarına izin verilmiştir (Koç,2010;6-9). Dönemin iş kanunu ile ilgili resmî gazetede yayınlanan maddeler incelenmiş, kadının erkek ile eşit şartlarda değerlendirildiği birkaç madde belirtilmiştir. Çalışma koşulları içerisinde kadın ötekileştirilmiş ya da arka plana atılmıştır. Eşit işe eşit ücret kavramı benimsenmiş olsa da kadınlara çalışmalarının bedeli olarak gerekli ve yeterli ücretler verilmemiştir (Aydın ve Yıldız, 2017: 56-57).

1950-60 Demokrat Parti döneminde ilk kadın avukat olan Süreyya Ağaoğlu'nun katkıları ile Amerikalı hukukçu kadınlar tarafından kurulan ve düzenli konferansları yapılan Uluslararası Kadın Hukukçular Federasyonu'nun konferansı İstanbul'da da gerçekleşmiştir (Çelik,2018: 192-193). Konferansta ele alınan konular kadınların hukuki durumu, aile hukuku ve ceza hukuku konuları üzerine olmuştur. Aile hukuku alanında alınan bazı kararlar şu şekildedir;

- Kadın-erkek arada fark gözetmeksizin eşit boşanma haklarına sahip olmalı,
- Kadının kazanç sağlayacağı işlerde erkeğin itiraz ve tekmil hakkı bulunmamalıdır,
- Evlendikten sonra elde edilen mallar, eşler arasında müşterek mallar olmalıdır,

Aile hukuku alanındaki konular, kadın ve erkeğin eşit haklara sahip olması, kadının önündeki erkek egemen engelinin kaldırılması üzerine çalışmalar yapılmıştır. Kadınların hukuku durumun dair alınan kararlardan bazıları şu şekildedir:

- Bütün memleketlerin kanunlarında kadınların siyasi ve medeni haklarını tehdit eden unsurlar kaldırılmalı,
- Kadın ve erkeğe çocukların eğitimi ve din konularında eşit haklar tanınmalı (Aydın ve Yıldız, 2017: 57-59).

Kadın ve erkeğin sadece özel alanda değil kamusal alanda da eşit koşullar altında olmaları gerektiği bu maddeler ile dile getirilmiştir. Kamusal alanın 'bütün memleketler' ibaresiyle evrensellik kazanması ön görülmüştür.

Demokrat Parti döneminde kadınların dernek çalışmaları her ne kadar destekleniyor olsa da iktidar çıkarları gözetilerek desteklendiğini söylemek mümkündür. Ülke içerisinde gelişimlerin dış faktörler etkisinde kaldığını da yine söylemek mümkündür. Bu sebeple Demokrat Parti döneminde dış siyasal faktörlere değinmek gerekmektedir. Demokrat Parti'nin iktidara gelmeden 1947 yılında soğuk savaş Amerika ile Sovyetler arasında başlamıştı. 1950 yılında iktidara gelen Demokrat Parti Amerika ile olan ilişkiler neticesinde tarafını elli etmiştir. Sovyetlerin boğazlardan talepleri ve Kars-Ardahan'ın Sovyetlere dâhil edilme düşüncesi iktidar partisini Amerika çizgisine yakınlaştırmıştı. Kore Savaşı'nın başladığı süre zarfında asker yollanması durumunda NATO'ya üyeliğin söz konusu olacağı şartı ile iktidar partisi Kore Savaşına asker yollayarak ABD çizgisinde olduğunu net bir şekilde belli etmekteydi. 1950'li yıllarda Demokrat Parti iktidarı ulusal politikalarını şu şekilde sıralayabilmekteyiz;

- Sol düşüncesinin her türlüsüne karşı olmak
- Sovyet karşıtı bir düşünce ve uygulama
- ABD'nin politik çizgisini istikrarlı bir şekilde devam ettirme (Çavdar,2013:29-34).

Sol düşünceye karşı yapılan baskılar arttığından, Türkiye'de kadınlara dair dernekleşme çalışmaları da bu süreçten etkilenmiş Demokrat Parti iktidarı dernekleri destekler gibi gözükse de derneklerin ancak kendi kontrollerinde gelişmesine izin vermiştir. Amerika çizgisini kayıtsız şartsız sürdürmek isteyen iktidar partisi sosyalist düşüncelerin dernek faaliyetleri içerisine girmesine izin vermemiş, akabinde Enternasyonal Demokratik Kadınlar Federasyonu'nun bildirilerinin dağıtılmasına izin verilmemiştir. Kadınların siyasal anlamda var olabilmeleri dönemin dış politik koşullarına bağlı olarak gelişmiştir. 1950 yılında Amerika ile olan yakın ilişkilerden dolayı Türk Amerikan Birliği Derneği kurulmuştur. Derneğin amacı Türk Amerikan kadınlarını yakınlaştırmak olarak açıklanmıştır. Kadın ve erkek siyasal ayrımının

ortadan kaldırılabilmesi adına "Ekonomik ve Sosyal Konsey Kadın Hakları Komisyonu" tarafından hazırlanan Kadınların Siyasal Haklarına Müteallik Sözleşme 1953 yılında New York'ta düzenlenen Birleşmiş Milletler VII. Genel Kurul Toplantısı'na katılan ABD Büyükelçisi Selim Sarper tarafından imzalanmıştır (Aydın ve Yıldız,2017: 59). 1950'den sonraki siyasal süreçte yani çok partili hayatın var olduğu iktidar partisinin Demokrat parti olduğu dönemlerde iç göç sürecinin yoğunluk kazandığı bir dönem hâkim olmuştur. Tarımda makineleşme ile beraber tarlalarda geçimini sağlayan aileler, iç göç ile beraber büyük şehirlere yerleşmiş ve kadın büyükşehirde kendisine yer bulamamış nitekim ev içi alanda sınırlı kalmıştır. Gümüşoğlu 1950'den sonraki cinsiyetçi yaklaşımı yine ders kitaplarından hareketle şu şekilde dile getirmekteydi; "1951 Hayat Bilgisi 3. sınıf kitabında; Evimizi görseniz siz de beğenirsiniz. Küçüktür ama sevimlidir; tertiplidir. Tertemizdir. Annem onu cennet gibi süslemiştir. Kadının evi temiz, tertipli ve süslü tutmasına ilişkin örneklere rastlanır. Buralarda ev-cennet benzetmesi sık sık yapılıyor. Kadınlara toplumsal yaşamın dışında yapay cennetler yaratılıyor ve orada yaşaması isteniyor." (Gümüşoğlu, 2008: 44)

2.4. 1960 Darbesi Sonrasında Siyasi Ortamı ve Kadın

1957 seçimi Demokrat Partinin üçüncü kez iktidarlığı eline alışıdır. Fakat bu seçim sonuçları Demokrat Parti için deprem etkisi yaratmıştır. (Çavdar,2013:70-71). İktisadi bunalımların yaşanması ve antidemokratik eylemlerin uygulaması DP iktidarının kaybetmesine neden olmuş, parti 1957 genel seçimlerinde kaybettiği kesimi din faktörüyle kazanmaya çalışmış, ülkede artan siyasi gerilim 27 Mayıs 1960 yılında Türk Silahlı kuvvetleri subaylarının yönetime el koymasını beraberinde getirmiştir. Milli Birlik Komitesi adıyla anılan 27 Mayıs darbesini gerçekleştiren subaylar 15 Ekim 1961 tarihine kadar iktidarı yönetti. Bu dönemde Milli Birlik komitesi anayasal tüm süreçleri de yönetmekteydi (Çavdar,2013:79-98). 1961 anayasasının hazırlanma aşaması, 1960 askeri müdahalesinde bulunan Temsilciler Meclisi tarafından yapılmıştır ve 9 Temmuz 1961'de halkoyuna sunularak kabul edilmiştir. 1961 Anayasası Türk tarihinde iki ilki gerçekleştirmiştir. Bunlardan ilki, halkoylamasına sunulması bakımından ilk anayasa ve diğeri kurucu meclis tarafından hazırlanmış olmasıdır (Eralp,2021:4).

1961 Anayasası hazırlanırken 1948'de kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ve 1950 yılındaki Avrupa İnsan Hakları Sözleşmelerinden fazlasıyla yararlanılmış, hak ve özgürlükler 1924 Anayasası'na göre daha geniş kapsamlı özgürlükler tanımlanmıştır. Temel hak ve hürriyetlerde fert esas alınmıştır. Kişiliğe bağlı devrilemez haklar, dokunulamaz haklar ve vazgeçilemezler haklar ibareleri kullanılmıştır. Tüm bu haklar koruma altına alınarak herhangi bir siyasi iktidar inisiyatifine bırakılmamıştır (Kuyaksil, 2009:344). 1961 anayasasının dikkat çeken ilk noktası "Temel Haklar ve Ödevler" başlığının uzunluğudur. 1961 Anayasasının Temel Haklar ve Ödevler başlığını bu denli uzun tutmasının temel sebebi bir tepki anayasası oluşundan kaynaklanmaktadır. 1961 Anayasası hürriyetleri kısa ve genel bir şekilde aktarmakla kalmayıp sınırlamalar hakkında detaylı hükümler koymuştur (Kuzu,1994: 74). 1961 anayasası ilk defa ayrıntılı düzenlemelere yer vermiş, insan haklarına dayalı devlet ilkesinden yola çıkmıştır. Genel olarak hak ve hürriyetler üzerinde durulmuştur. 1961 anayasası incelendiğinde kadınları ilgilendiren düzenlemelerin eğitim, çalışma hayatı, aile düzeni gibi konularda gerçekleştirildiği görülür.

1961 anayasasında eşitlik ilkesi 1924 anayasasında olduğu gibi karşımıza çıkmaktadır. 1924 anayasasında "Türkler Kanun Önünde Eşittir" ibaresi yerine, kanun önünde eşitlik belirli bir kritere bağlanmamıştır. 1961 anayasasının resmî gazetede yayımlanan 12. maddesinde açıklayıcı bir anlatım mevcuttur. "Herkes dil, ırk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din ve mezhep ayrımı yapılmaksızın kanun eşittir." (Resmî Gazete 31 Mayıs 1961). Görülebilmelidir ki kadın-erkek cinsiyet ayrımı yapılmaksızın kanun önünde herkesin eşitliği söz konusu olmaktadır. 1961 anayasasında herkes ibaresi kullanılmış, maddeler hiçbir ayrım gözetmeksizin eşitlikten yana olmuştur.

Yine hak ve ödevler alanında eğitim konusu kız ve erkek öğrenci ayrımı yapılmaksızın hazırlanmıştır. Eğitim faaliyetlerinin devlet gözetiminde yapılacağı ve bu süreçte kız erkek vatandaş ayrımı yapılmaksızın ilköğretimin herkese eşit bir şekilde zorunlu olacağı ibaresi kullanılmıştır. Öğrenimi sağlama hakları olarak 50.madde eğitim konusuna açıklık getirmektedir. "Halkın öğrenim ve eğitim ihtiyaçlarım sağlama devletin başta gelen görevlerindendir. İlköğretim, kız ve erkek bütün vatandaşlar için mecburidir ve devlet okullarında parasızdır. Devlet, maddi

imkânlardan yoksun başarılı öğrencilerin, en yükseköğrenim derecelerine kadar çıkmalarım sağlama amacıyla burslar ve başka yollarla gerekli yardımları yapar. Devlet, durumları sebebiyle özel eğitime İhtiyacı olanları, topluma yararlı kılacak tedbirleri alır." (Resmî Gazete 31 Mayıs 1961).

1961 anayasasının sosyal ve iktisadi haklar bölümünde aile koruma başlığında 35.madde olarak kadına yer verilmiştir. "Aile Türk toplumunun temelidir. Devlet ve diğer kamu tüzel kişileri, ailenin, ananın ve çocuğun korunması için gerekli tedbirleri alır ve teşkilâtı kurar." (Resmî Gazete 31 Mayıs 1961). Böylelikle kadının annelik özelliği kutsanmış, bu kavram üzerinde durulmuştur. Kadınların siyasal katılım süreçleri ise 1961 anayasasında herhangi bir değişikliğe uğramadan 1924 anayasasının 1934 değişikliğindeki haklarını korumaya devam etmiştir (Eroksal Ülger:36).

1961 anayasası çalışma ve sözleşme hürriyetini 40. Maddede düzenlemekle beraber özellikle kadına dair bir içerik belirtmemiştir. Herkesin, dilediği alanda çalışma hakkına sahip olduğunu belirten bu maddede kadın erkek ayrımı yapmaksızın herkes ibaresi ile eşitlik sağlamıştır. Çalışma şartları başlığı altındaki 43. Madde de ise "Kimse, yaşına, gücüne ve cinsiyetine uygun olmayan bir işte çalıştırılamaz. Çocuklar, gençler ve kadınlar, çalışma şartları bakımından özel olarak korunur." ibaresi yer almaktadır (Resmî Gazete 31 Mayıs 1961). Böylelikle kadın cinsiyeti, çalışma şartları bakımından anayasal olarak koruma altına alınmış, çocuklar gençler gibi kadına da ayrıcalık tanınmıştır. Devlet memurluğu açısından da çalışma hayatında ayrım gözetilmeksinizin 58.madde de "Her Türk, kamu hizmetlerine girme hakkına sahiptir. Hizmete alınmada, ödevin gerektirdiği niteliklerden başka hiçbir ayırım gözetilemez." (Resmî Gazete 31 Mayıs 1961). İşe alım sürecinde kadın ve erkek herhangi bir ayrım yapılmaksızın anayasal güvence sağlanmıştır. Kadın ve erkek için çalışma şartları başlığında da eşit koşullar sağlanmıştır.

2.5. 1960-1980 Dönemi'nde Kadın Haklarına Dair Hükümet Politikaları

1960 İhtilali ile iktidarına son verilen Demokrat Parti döneminden sonra 1969 yılına kadar koalisyon hükümetleri ülkeyi yönetmiştir. Öncelikli olarak 15 Ekim 1961 tarihinde yapılan genel seçimler neticesinde Cumhuriyet Halk Partisi ve Adalet Partisi koalisyonunda bir hükümet kurulmuştur. Başkanlığını İsmet İnönü'nün yaptığı bu

koalisyon hükümetinin programında kadına dair bir ibareye yer verilmemiştir (Dağlı-Aktürk,1988:16-28). I.İnönü Hükümeti olarak adlandırılan bu koalisyon hükümeti 25 Haziran 1962 tarihine kadar iktidarlığını sürdürebilmiştir. 1960-1980 döneminin 2. Koalisyon hükümeti olarak bilinen ve yine İsmet İnönü'nün başkanlığını yürüttüğü Cumhuriyet Halk Partisi, Yeni Türkiye Partisi ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi koalisyon hükümeti kurulmuştur. Hükümet programında kadınlara doğrudan yer verilmeyerek Silahlı kuvvetler başlığı altında, "Silahlı Kuvvetler mensuplarının faydalanmak olduğu haklardan, dul kalmış eşleri de yararlanılacak" ibaresi geçmektedir (Dağlı-Aktürk,1988:31-49). Tarihler artık 25 Aralık 1953'ü gösterdiğinde Cumhuriyet Halk Partisi bağımsızlarla birlikte oluşturduğu komisyon ile İsmet İnönü başkanlığında hükümetini kurmuştur. Fakat bu hükümet programında kadına dair hiçbir ifadeye doğrudan ya da dolayı yer verilmemiştir (Dağlı-Aktürk,1988:51-71). 10 Ekim 1965 yılında ise yapılan seçimler neticesinde Süleyman Demirel başkanlığında Adalet Partisi hükümeti 1969 yılına kadar iktidarı yönetecektir. Meclise sunulan hükümet programında "işsizlik sigortası tesis edilecek dul kadınlar" ifadesi ile kadına dair tek ifadenin bu olduğunu söylemek mümkündür (Dağcı-Aktürk,1988:103).

Görülmelidir ki koalisyon hükümetlerinde kadına dair bir ibareye doğrudan yön verilmemiş, kadın sadece "dul" sıfatı tanımlamalarına maruz kalmış ve sadece özel alanla ilişkilendirilmiştir. Koalisyon hükümetlerinde kadın haklarına dair doğrudan bir ifadeye yer verilmemektedir. 1960'lı yıllara gelindiğinde hükümet politikasında anne-çocuk hakları üzerinde durulmaktaydı. İktidar Partisi artık Adalet Partisiydi. Adalet partisi ve sonrasında oluşan koalisyon hükümetlerinde kadın olgusu hiç değişmemiştir. Dönemin ders kitaplarında kadının nasıl konumlandırıldığını inceleyen Gümüşoğlu, 1966 yılında çıkan Hayat Bilgisi 2. sınıf kitabında şu ifadeleri tespit eder: "Güvenin babasının işi oldukça iyiydi. Evlerinde geçim sıkıntısı yoktu. Annesi iyi kalpli ve uysal bir kadındı. Ev işleriyle uğraşır, çocuklarını yetiştirmek için çalışır dururdu. Birlikte gezmeye giderlerdi" (Akt. Gümüşoğlu, 2008: 44). Ders kitaplarında görüldüğü kadarıyla kadına biçilen rol özel alandaki görevlerini yerine getiren iyi kalpli ve uysal bir anne olmaktı ve kurallara uymasının ödülü ailesiyle birlikte gezmeye gitmekti.

Sağ (Muhafazakâr) parti eğiliminde olan Adalet Partisi kadını sadece aile içerisinde ele almış ve kadını ikincil olarak konumlandırmıştır. "Türk ailesinde kadının büyük ve kutsal mevkiine uygun olarak günlük hayatını kolaylaştırmak ve evindeki görevini huzur içinde yerine getirmesi imkânı verilecek" "Ev kadınına hitap eden sağlık, sosyal ve kültürel hizmetler arttırılacak" gibi geleneksel bakış açısıyla kadın hakları temelinde durmuştur (Dağcı-Aktürk,1988:171,172). Eğitim anlamında ise kadınlara yer verilen program maddesi şu şekildedir; "gezici kadın kursları yurdun her köşesinde açılacak." (Dağcı-Aktürk,1988:141-142). Çalışan anneler için ise, diğer hükümet programlarında sunulanların bizatihi aynıları tekrara düşmüş ve "çalışan anneler çocukları için gündüz bakım evleri ve kreşler" ifadeleri kullanılmıştır (Dağcı-Aktürk,1988;142).

Adalet Partisinin iktidardaki istikrarsızlığı ve akabinde yaşanan olaylar 12 Mart askeri muhtırasını beraberinde getirmiş ve Adalet Partisi hükümeti görevden uzaklaştırılmıştır. Böylelikle koalisyon hükümet süreçleri tekrardan başlamıştır. Askeri muhtırayla beraber Nihat Erim hükümeti kurulmuştur. 22 Mayıs 1972 tarihine kadar görevde kalan bu hükümet programında kadın haklarına dair bir ifadeye yer verilmemiştir (Dağcı- Aktürk,1988;198). Bu hükümet Erim hükümeti olarak anılmış ve akabinde sıkıyönetim kurallarının olduğu, 1961 Anayasasındaki temel hak ve özgürlüklerin ihlal edildiği bir süreç yaşanmıştır. Tarihler artık 12 Mart 1971'i gösterdiğinde ara rejim içinde kurulmuş olan reform hükümetlerinde Cumhuriyet tarihinde Türkan Akyol ilk kez bir kadın bakan olarak atanmış ve sağlık bakanlığı görevini yürütmüştür (Sarıkaya,2019:17).

CHP ve Milli Selamet Partisi koalisyon hükümeti 1974'de kurulmuş ve sosyal devlet ilkesini benimsemiştir. Ecevit Hükümeti olarak anılan bu hükümette kadına dair doğrudan ifadeye yer verilmemiştir (Altan Arslan,2017:415-416). 1969-1974 yılları arasında 1961 anayasası 7 kez değişikliğe uğramış fakat yapılan değişiklikler devlet iktidarının yeniden düzenlenişi üzerine olmuştur (Tanör,2019;412-418). Kadına dair doğrudan bir ifade söz konusu değildir. Bu hükümetin iktidar oluşundan sonra, 213 gün süren hükümet bunalımı yaşanmıştır. Cumhuriyet Halk Partisi başkanı Bülent Ecevit istifa etmiş, Süleyman Demirel ise gerekli çoğunluğu yakalayamadığından

koalisyon hükümeti oluşturamamıştır. Böylelikle ülke hükümet bunalımına tanıklık etmek durumunda kalmıştır (Akşin,2013:270-271).

Süleyman Demirel Demokrat Parti'den ayrılan 9 milletvekilinin de desteğini alarak 1975 yılının Mart ayında koalisyon hükümeti oluşturuyor ve hükümet Demirel hükümeti olarak anılıyordu (Akşin,271:2016).Meclise sunulan hükümet programında kadın haklarına dair ibareler yer almaktadır. "çalışan kadınların, arzu ederlerse 20 yıl içerisinde emekliye ayrılabilecekleri" "anne çocuk sağlığını korumaya yönelik tedbirler" (Dağcı- Aktürk-1988:335-136). 1977 yılına kadar iktidarda kalan bu koalisyon hükümeti döneminde 1975 yılında İlerici Kadınlar Derneği (İKD) faaliyet göstermeye başlamıştır. İKD, birçok miting çalışmalarında bulunmuş ve siyasi gündemi zaman zaman belirleyen kadın örgütü olmuştur. 1976 yılı 8 Mart Dünya Emekçi Kadınlar Günü'nü yoğun bir kitle ile ilk defa kutlamıştır. Ev içi alana itilmiş kadınların sesi olan bu günde kadınlar kendilerini ifade etmek için yüreklenmiştir (Talay Keşoğlu,2010:82). 1975 yılında ikinci kez kurulmuş olan (ilki 1961) Türkiye İşçi Partisine Behice Boran başkanlık etmiştir. Boran, partide birçok görev yürütmekle beraber öncelikli olarak partide dış politika sözcülüğü yapmıştır. 1971 Muhtırasında TİP kapatılmış parti üyeleri tutuklanmıştır. Boran, böylelikle Tip'in ikinci dönemini başlatacak ve genel başkan seçilecektir. Böylelikle Türkiye siyasetinde ilk defa bir kadın parti bakanlığı yaparak siyasal alanda yer edinmiştir (Şanlı,2019:26). 1977 tarihinden sonra yapılan koalisyon hükümetlerinde kadınlara dair söylemler kendini tekrara düşmüş, anne çocuk sağlığı üzerinde sıklıkla durulmuş, kadın dul olarak tanımlanarak eşlerden dolayı haklar tanınması hükümet programlarında belirtilmiştir. 1978-1979 koalisyon hükümetinde kadınlara dair" "çalışan annelerin hak ve ücret eşitliğinden eksiksiz yararlanacağı" ibaresi geçiyor olsa da kadın sorunlarına yeterince çözüm sunamamıştır. Parti programında, diğer koalisyon hükümetlerinden farklı olarak "hiçbir geliri olmayan dul kadın ve yetimlere maaş bağlanacak" ibaresi geçiyor olsa da bu ibare devletin imkânları şartına bağlanmıştır (Dağcı-Aktürk,1988:463).

1961 Anayasası cumhuriyet tarihi anayasaları içerisinde diğerlerinde belli ölçülerde daha fazla özgürlük tanıyan bir anayasa olarak tanımlanmıştır. Temel hak ve özgürlüklerin oldukça geniş tutulduğu bu anayasa sayesinde siyasal alan üniversitelere, işçi alanlarına ve sokaklara yayılmıştır. Böylelikle muhalif olan kesim

artık her yerdedir ve kamusal alanın genişlediği görülmektedir. Böyle bir ortamda kadınlarda kendilerine kısmen de olsa yer bulabilmiştir. Toplumsal ilerlemenin sağlanmak istediği bu dönemde hükümet programlarında kadınlara dair haklara yer verilmiştir. İktidarda devamlı bir istikrar sağlanamadığından koalisyon hükümetlerinin yoğunluk kazandığı bu dönemde kadınların seçmen olarak onayı alınmak istenmiştir. Cumhuriyet tarihinde Türkan Akyol bakanlığı ve Behice Boran'ın parti başkanlığı ile kadınlar siyasal alana kimliklerini taşıyabilmiştir. Yine bu dönemde İlerici Kadınlar Derneğinin kurulup 8 Mart Dünya Kadınlar gününde gösteriler yapmaları ve kadınların bir nebzede olsa seslerini duyurabilmeleri, kadın siyasal tarihi açısından önem arz etmektedir. Bununla birlikte dönemin siyasi söylemleri ve hükümet programları incelendiğinde kadının toplumdaki geleneksel rollerinin daha fazla vurgulandığı ve kadınların sorunlarına çözüm üreten bütüncül politikalara yer verilmediği gözlemlenmektedir (Altan Aslan, 2017: 417).

2.6. 12 Eylül Darbesi ve 1982 Anayasası sonrası Hükümet Programlarında Kadın

1980 askeri darbesi 12 Eylül sabahı Kenan Evren ve cunta rejimi tarafından gerçekleştirilmiştir. Akşin cunta rejimini 1961 anayasasının aşırı özgürlükçülüğünün bir sonucu olarak değerlendirmektedir. Cunta 12 Mart darbesini yeterince köklü bulmamış, hukuk sisteminin, baştan aşağıya değiştirilmesini istemiştir (Akşin, 2013: 275-276). 1980 askeri darbesinden sonraki süreçte Türk İslam sentezi çerçevesinde siyasal ortam yeniden şekillendirilmiştir.

1982 Anayasası cunta rejimi tarafından yapılmıştır. Çavdar bu anayasayı Türkiye'nin en antidemokratik ve gerici anayasası olarak tanımlamaktadır. Halka despotik bir şekilde sunulan 1982 anayasası anayasaya hayır sloganları eşliğinde kabul edilmiştir(Çavdar,2013:270-271). 1982 anayasasına göre kanun önünde eşitlik başlığı altında şu hükümlere yer verilmiştir: "Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir." Devlet kurumlarının kanun önünde eşitliği gözeterek hareket etme zorunda olduğu da vurgulanmaktadır (Gözler,2010:Madde10). Kuyaksil'e göre, 1982 anayasası hak ve özgürlükler bağlamında Türk toplumunun ihtiyaçları dâhilinde hareket etmiştir (Kuyaksil,2009:345-347). Arslan ise 1982 anayasasına bakış açısını

şu şekilde ifade etmektedir; Devlet 1982 anayasasına göre Türk İslam sentezi içerisinde yeniden yapılandırılsa da kadın konusuna, hak arama bağlamında yer verilmiştir (Altan Arslan,2017:417-418). Kadınlara dair bir diğer anayasa maddesi, Sosyal ve Ekonomik Haklar başlığında kabul edilmiştir. "Aile, Türk toplumunun temelidir ve eşler arasında eşitliğe dayanır. Devlet, ailenin huzur ve refahı ile özellikle ananın ve çocukların korunması ve aile planlamasının öğretimi ile uygulanmasını sağlamak için gerekli tedbirleri alır, teşkilâtı kurar." (Gözler,2010:Madde 41). Kadın-erkek eşitliğine değinilen bu maddede, aile kavramı adına devlete sorumluluklar yüklenmiştir. 1982 anayasasının kadınlarla ilgili dolaylı olarak bir diğer maddesi ise eğitim ve öğrenim hakkı başlığı altında düzenlenmiştir; "Kimse, eğitim ve öğrenim hakkından yoksun bırakılamaz. Öğrenim hakkının kapsamı kanunla tespit edilir ve düzenlenir. Eğitim ve öğretim, Atatürk ilkeleri ve inkılâpları doğrultusunda, çağdaş bilim ve eğitim esaslarına göre, Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Bu esaslara aykırı eğitim ve öğretim yerleri açılamaz. İlköğretim, kız ve erkek bütün vatandaşlar için zorunludur ve Devlet okullarında parasızdır." (Gözler,2010:Madde 42). Kız ve erkek çocuk ayrımı yapılmaksızın, eğitim öğretim sürecinin devlet denetimi altında ve eşit şartlarda yapılacağı belirtilmektedir. Eğitim bu madde ile temel bir insan hakkı olarak görülmüştür ve kamusal sorumluluğa tabi olmaktadır. Çalışma şartları ve dinlenme hakları başlığı altında kadınlara yönelik "Kimse, yaşına, cinsiyetine ve gücüne uymayan işlerde çalıştırılamaz. Küçükler ve kadınlar ile bedenî ve ruhî yetersizliği olanlar çalışma şartları bakımından özel olarak korunurlar." ifadelere yer verilmiştir (Gözler,2010:Madde 50). Şen bu madde ile ilgili, devletin bu madde ile çalışma hayatına cinsiyet, yaş sınırlamaları getirebileceği belirtilmektedir. Devletin bu politikalarla işverene karşı işçiyi koruduğunu belirten Şen, sosyal yönden güçsüz olanın kadın, erkek ve çocuk fark etmeksizin devletin koruma politikasının devreye girdiğini belirtmektedir (Şen;149-155).

1982 Anayasasına zaman içerisinde yapılan değişiklerle; kanun önünde eşitlik başlığında 2004 yılında ek fıkra ile "Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür." ve 2010 yılında ek fıkra ile "Bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz." ifadeleri yer almaktadır (Gözler,2010: Madde 10). Bir diğer değişiklik ailenin

korunması ve çocuk hakları üzerine; "Her çocuk, korunma ve bakımdan yararlanma, yüksek yararına açıkça aykırı olmadıkça, ana ve babasıyla kişisel ve doğrudan ilişki kurma ve sürdürme hakkına sahiptir." (Gözler,2010:Madde 41). Aile kavramının önemi vurgulanmıştır. Anne ve babanın çocuk ile iletişimini eşit olması gerektiği belirtilmiştir.

1983 genel seçimleriyle beraber genel başkanlığını Turgut Özal'ın yaptığı Anavatan Partisi (ANAP) iktidar partisi olmuştur. Kenan Evren desteği ile iktidar partisi olan ANAP, 1987 yılına kadar iktidar partisi olarak kalmıştır(Akşin,2013:280-281). Hükümet programında kadın kelimesi geçmemekle beraber kadına dair ibareler yaşlı, dul tanımlamalarıyla yapılmıştır. Demokrat Parti ya da Adalet Partisinin hükümet programlarında olduğu gibi kadına aile kavramı içerisinde yer verilmiş, kadın ve aile özdeşleştirilmiştir. Hükümete sunulan parti programında Sosyal Kalkınma ve Devletin Rolü başlığı altında çiftçi, küçük esnaf hakları gözetilerek kadın kelimesi kullanılmadan dul denilerek eğitim ve öğretimde fırsat eşitliği sağlanacağı belirtilmektedir. Kadın bir birey olduğu için, eşi öldüğü ve dul kaldığı için fırsat eşitliğine tabi olacağından tam olarak bahsedilmektedir. Yine aile kurumu üzerinde durulmuş, aile içerisindeki sevgi, saygı bağlarıyla sosyal dayanışmanın mümkün olacağından bahsedilmiştir. Hemen sonra ki başlıkta ailenin toplumun temeli olduğundan bahsedilmiştir. Ailenin sevgi ve saygı bağlarından burada da bahsedilerek gençlerin yetişmesinde ailenin önemi vurgulanmıştır (ANAP Parti Programı, 1983:20-23).

1987 yılında yapılan genel seçimler sonrasında oy çoğunluğu ile Anavatan Partisi yine iktidar partisi olmuştur. Fakat ANAP genel başkanı olan Turgut Özal cumhurbaşkanlığına aday olunca genel başkanlığını Özal'ın yapmış olduğu Anavatan Partisi hükümeti değişecekti (Akşin,2013:283-284). Özal 1987 yılından 1989 yılına kadar genel başkanlığını yapış olduğu Anavatan Partisi hükümet programı bir önceki hükümet programıyla aynıdır. Yine aile kutsallaştırılmıştır, dul sıfatları hüküm sürmüştür. Nitekim tek farklı madde şu şekilde ifade edilmiştir; kadın toplumun ve ailenin yegânesidir, haklarının korunması ve ülkeye katkıları üzerinde durulacağı belirtilmiştir (Dağcı-Aktürk,1988:96). Bir önceki hükümet programına göre kadın kelimesi doğrudan geçmekle beraber haklarının korunması üzerinde çalışmalar yapılacağı belirtilmiş olsa da herhangi bir çalışma araştırmalar dâhilinde yoktur. Kadınlara verilen önem yine aile sınırları içerisinde kalmıştır. Parti, bu anlamda

çizgisini hiç bozmadan ilerlemiştir. Her parti programında olduğu gibi aile toplumun temelidir diye ibareler yer almış fakat kadınların özerk bireyler olduğu unutulmuştur. Nitekim parti programları ekonomi odaklı olmuştur. 1989 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yapılması ile beraber Kenan Evren'in son bulan görevine Turgut Özal seçilmiş, parti genel başkanlığına Yıldırım Akbulut'u getirmiştir (Akşin,2013:284). 1989 yılından 1991 yılına kadar Anavatan Partisi Akbulut tarafından yönetilmiştir. Kadına karşı bakış açısı değişmemiştir. Nitekim Çiçek, ANAP siyasal sürecini anlatan makalesinde bu partinin siyasal süreci toparlayıcı parti değerlendirmektedir (Çiçek,2018:92-93).

Tarihler artık 1990'lı yılları gösterdiğinde ANAP hala iktidar partisiydi. Fakat Cumhurbaşkanlığı Turgut Özal'ın yaptığı bu dönemde, cumhurbaşkanlığı tarafsızlığına uyum sağlamayan Özal Anavatan Partisi ile hala yakından ilgilenmeye devam etmekteydi. Buda beraberinde hoşnutsuz bir ortam getirmekteydi. Böylelikle bu hoş olmayan havayı dağıtmak adına genel başkan değiştirme yoluna giden parti, 1991 yılında Mesut Yılmaz'ı genel başkan seçmişti. Buda beraberinde erken seçim olasılığını arttırmış oldu (Çavdar,2013:310-311). Fakat iktidar partisi olarak devam eden ANAP'ın iktidarlığı çok uzun sürmeyecek yine 1991 yılı bitmeden iktidarlığını kaybedecekti. "Türkiye'de kadınlar hak ettikleri yere gelecekse.." ibaresi dönemin gazete başlıklarından biriydi. Mesut Yılmaz'ın ismi ile bitirilen bu başlık 1991 genel seçimlerine giderken seçim kampanyası olarak öne sürülmekteydi (Göksu,2018:13).

Tarihler artık 1991 Ekim ayını gösterdiğinde yapılan seçimler doğrultusunda ANAP 8 yıllık iktidarlığını kaybetmişti. Yapılan genel seçimler sonrası Süleyman Demirel genel başkanlığında Doğru Yol Partisi oy çoğunluğuna sahip olmuştu. Süleyman Demirel'i baba imgesi ile özdeşleştiren Akşin, halk üzerinde de bu figürün etkisi olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda Türkiye siyasetinde 12 Eylül ile mesafe oluşturulmuştu çünkü Akşin'e göre Özal'ın 12 Eylül süreciyle bağlantısı mevcuttu. (Akşin,2013:291-292). Fakat hükümet kurma sürecinde Doğru Yol Partisi (DYP), Sosyal Demokrat Halkçı partisiyle (SHP) ortak hareket edecekti. Çünkü halk içerisindeki güvensiz ortam hiçbir partinin %30 üzerinde oy alamamasına sebep oldu. Çavdar'a göre, seçmen hiçbir partiye iktidar olma açısından güvenmemekteydi (Çavdar,2013:310-313). DYP ve SHP birliğinde hükümete sunulan koalisyon

programında bu hükümetin toplumun geniş kesimlerini ilgilendiren sorunlara çözüm üreteceği belirtilmiştir. Geniş kesimi ilgilendiren sorunlardan biri de kadın haklarıydı. Ev kadınlarının sigorta kapsamına alınacağı hükümet programında geçmekteydi. Yine kadınlar 20 yaşını, erkekler ise 25 hizmet yılını doldurduktan sonra isteğe bağlı bir şekilde emekliye ayrılacağı sosyal devlet başlığı altında belirtilmiştir (Neziroğlu-Yılmaz,2013:255-256). Nitekim hükümet programının kadın edinimleri açısından en önemli maddesi, "Hükümet ve hükümet dışı kuruluşlarla yerel yönetimlerin kadınlarla ilgili çalışmaları, işbirliği ve koordinasyon içinde değerlendirilerek kadınlara ilişkin politikalar oluşturulacağı" olmaktadır. Hükümet programında belirtildiği gibi kadına dair politikalar geliştirilmiş bu anlamda uluslararası düzeydeki çalışmalar takip edilmiştir. Birleşmiş Milletlerin kabul ettiği, Türkiye'nin de onay verdiği Kadınlara karşı her türlü Ayrımcılığın önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi gereği iç mevzuatta düzenlemeler yapılacağı belirtilmiştir. Bu amaç doğrultusunda ilk adım olarak "Kadın, Aile ve Çocuk Sorunları Bakanlığı" kurulmuştur (Neziroğlu-Yılmaz,2013:313-314). Arslan'a göre, kadına karşı ayrımcılığın önlenmesi bir ilktir ve bu hükümet programında odak noktası olmuştur (Arslan,2017:421-422). Diğer hükümet programlarında olduğu gibi anne-çocuk sağlığı üzerinde de durulmuş, "Sosyalleştirme programı çerçevesinde bütünleştirilmiş bulunan ana-çocuk sağlığı, aile planlaması, sağlık eğitimi gibi başta gelen koruyucu ve temel sağlık hizmetlerinin yurt düzeyinde yaygınlaştırılması ve etkinliğinin arttırılması suretiyle" ilgili madde hükümet programında yer almıştır. Arslan bu hükümet programını, kadın hakları açısından Türk siyasal geçmişinde bir ilk olarak nitelendirmiştir (Arslan,2017:421-422). Türkiye tarihi içerisinde Kadın Çalışmaları Ana Bilim Dalı, İstanbul Üniversitesi bünyesinde kurularak 1993 döneminde kadına dair gelişmeler üzerine bir ilki temsil etmektedir (Savaş,2018:1528). Fakat Gümüşoğlu, Demirel Hükümeti dönemini okutulan ders kitapları üzerinde yaptığı araştırma ile şu şekilde değerlendirmektedir; 1992 yılında okutulan 3. Sınıf Türkçe kitabında kadın yine anne ile özdeşleştirilmiş "Annenin Elleri" okuma parçasında "Anneler gününde öğretmenimiz bir ödev vermişti bize. Annelerimizin elleri hakkında bir yazı hazırlayacaktık. Öğretmenimiz fazla açmadı konuyu. Yalnız annelerimizin çalışkanlığından, gayretinden bahsetti birkaç kelime ile.. İki, üç gün sonra öğretmenimiz, sınıfta yazdığımız ödevleri okutuyordu. Sıra bir kız arkadaşımızın yazısına gelmişti. Şöyle başlıyordu, yazı: 'Annemin elleri...

Ellerinden biri ile annem yayık yapar. Diğeri ile kucağında kitabını tutar. Diğeri ile babamın ceketini ütüler. Diğeri ile yemek pişirir. Diğeri ile ben okula gitmeden önce saçlarımı örer. Diğeri ile.. 'Öğretmenimiz gülerek: Ne demek kızım? Diğeri ile... Diğeri ile... Bu kadar eli olur mu insanın? Alaycı bir şekilde gülüşmeye başlamıştık. Kız arkadaşımız kendinden emin, rahat bir şekilde cevap verdi: 'olur öğretmenim! İki eli babam için... Yedi çocuğu var. Her biri için iki el hesap ederseniz on dört el eder. Mutfak, bahçe için ikişer elden altı el eder. Yoksullar için de iki el katın buna... Dua için de iki el düşünün... Yirmi altı el eder. Annemin tam yirmi altı eli var. Daha evvel gülüştüğümüz için utanmıştık. Başımız öne eğildi. Öğretmenimizin yüzündeki hayret ifadesi kaybolmuştu. Ciddi, heyecandan titreyen bir sesle: Yazdıkların doğru çok doğru sevgili kızım, dedi" Gümüşoğlu bu örneği verirken, kadının sadece anne rolü taşıdığını, 1990'lı yıllarda kadın, 1920'li 1930'lü yılların kadınından farklı olarak artık kocanın eline bakan taraf olmuştur. Artık cumhuriyet kadını yoktu, kadın konumu gereği erkeğe, eve, aileye bağlı hale getirilmişti. Gümüşoğlu bu okuma parçasına istinaden kadını; "elleriyle, bütün bedeniyle bölünmüş çünkü Cumhuriyetin izleri yitirilmiştir. "Annenin Elleri" makineye benzer, kurulmuş gibi çalışır, yaşamak için başkalarına muhtaç" olarak betimlemiştir (Gümüşoğlu,2008:45-46). Görülebilmelidir ki, kadınlara dair hükümet programında politikalar oluşturulacağı belirtilse de kadın artık Cumhuriyetin ilk dönemlerdeki devrimci dinamikten uzaklaştırılmış bütün sağ liberal görüşlerde kadına biçilen rol aynı kalmıştır. Anne-kadın özdeşleştirilmiş ve bu çizgi ilerleyen dönemlerde de yine aynı surette karşımıza çıkacaktır.

Süleyman Demirel başkanlığında DYP-SHP koalisyon hükümet programı süregelirken, 1993 yılında Turgut Özal'ın ölümüyle beraber cumhurbaşkanı seçilen Süleyman Demirel'in yerine Doğru Yol Partisi genel başkanlığa Tansu Çiller getirilmişti (Çavdar,2013:316-317). DHP-SHP koalisyonu devam ederken 1993 yılında hükümete sunulan parti programında kadına dair ifadeler önem arz etmektedir. Çünkü Tansu Çiller Türkiye siyasal sürecinde ilk kadın milletvekillidir. Çavdar 1990'lı yılların siyasal ortamını demokratikleşme çabaları içinde bulunma olarak nitelendirmektedir. DHP-SHP koalisyonunda demokratikleşmenin sözde birinci öncelik olarak belirtilmiştir fakat Çavdar başarılı olunamadığını belirtmektedir. (Çavdar,2013:315-316). Demokratikleşme adımı olarak Çiller Hükümetinde

hükümete sunulan parti programında; "Anayasa hükümleri de dâhil demokratikleşmenin ve çağdaş değerlerin önünde duran bütün engeller ayıklanacak ve bir an önce kaldırılacaktır. '..kadın ve gençlik kollarının örgütlenmesi siyasal yaşama aktif katkısı sağlanacaktır.' ibaresi yer almaktadır. Kadın örgütlenmelerinin hak anlamında önü açılmış olsa da program maddesi niteliğinde kalmıştır. Hükümet programının sosyal devlet başlığı altında, kadınların sosyal statülerinin geliştirileceği üzerinde durulmuştur (Neziroğlu-Yılmaz,2013:447-448).

Hükümet programında değinilen bir diğer konu ise kadınların eğitim düzeyi üzerine olmuştur. Kadınların eğitim düzeylerinin yükseltilmesi, kadının tarladan çıkıp farklı iş istihdamında bulunulması için imkânlar geliştirileceği belirtilmiştir. Kadın iş gücünün ekonomiye olan katkıları ve kadınların söz hakkı konusunda yeni politikalar geliştirileceği belirtilmiştir (Neziroğlu-Yılmaz,2013:478-479). Terzi'ye göre, Çiller hükümet programının -kadın haklarına dair- diğer programlardan ayrıldığını bunu da hükümet programının kadınlara dair her konuda politikalar geliştirdiğini belirtmiştir (Terzi,2015:160).Aile kavramı üzerinde de durulan bu hükümet programında aile kavramının öneminden ve yine aile kavramının korunması gerektiğinden bahsedilmiştir (Neziroğlu-Yılmaz,2013:478-479). Arslan'a göre, Tansu Çiller'in ilk kadın başbakan olması açısından program önem arz etse de, kadınlara dair sorunlara alternatifler üretilememiş, alışagelmişin dışında farklılıklar söz konusu olmamıştır (Arslan,2017:423).

1995 yılına kadar iktidarda kalan Çiller hükümeti, kadın haklarına dair farklılıklar gözetilmeden siyasal sürecine devam ederken, 1995 yılında yapılan genel seçimler sonrası koalisyon hükümetleri ile ülke yönetilmeye çalışılmıştır (Çavdar;2013:330-332). Koalisyon hükümetlerinin hükümet programlarında, sunulan diğer hükümet programlarından farklılıklar söz konusu olmamıştır. 2000'li yıllara gelindiğinde koalisyon süreciyle yönetilen ülke, siyasal ortamında hala istikrarı sağlayamamıştır. Süleyman Demirel cumhurbaşkanlığının 7 yılı doluyor ve mecliste hiçbir partinin siyasal üstünlüğü bulunmamaktaydı (Akşin,2013:309-311). 1999 genel seçimlerinden sonra koalisyon ile Ecevit hükümeti iktidardaydı. Hükümet programında "demokrasi evden başlar. Demokrasinin evden başlayabilmesi için de, kadın haklarının sağlam güvencelere kavuşmuş olması ve kadınların büyük

çoğunluğunun yeterli eğitim görmüş olmaları gerekir. ..kadın-erkek eşitliği, zaten cumhuriyetle, Atatürk döneminde, büyük ölçüde, dünyaya örnek olacak ölçüde sağlanmış olan kadın-erkek eşitliği, daha da ileri ölçülere vardırılmıştır." ifadeleri yer almıştır (Neziroğlu-Yılmaz,2013:80). Kadın erkek eşitliğinin sağlandığı vurgusu yapılmıştır. Fakat görülebilmelidir ki kadın-erkek eşitliği günümüzde de sağlanamamıştır. Bir başka madde ise kadınlarımızın sosyal ve ekonomik yaşantılarının geliştirileceği üzerine olmuştur (Neziroğlu-Yılmaz,2013:141). Kadınlara dair nitelikli maddelere yer verilmediği gibi, söylenenler madde olarak kalmıştır.

2.7. Ak Parti Döneminde Kadına İlişkin Politikalar

Koalisyon hükümetleri sonrası 2002 yılında genel seçim ile iktidara gelen Abdullah Gül liderliğinde 58. Hükümet olarak Ak parti iktidar oldu. Türk siyasal hayatında Ak Parti'nin benimsediği ve kendi görüşü olarak kabul edilen tanım muhafazakâr demokrasidir (Koç,2011:7-8). Ak Parti bu dönemde demokratikleşme kavramı üzerinde durmuş, batı ile ilişkisini bu çerçevede kurmuştur (Çaha,2006:16-17). Parti programında, liberal batıya yönelik gelişmeleri takip eden Ak Parti hükümeti kadın hakları konusunda da siyasal İslam çerçevesinden farklı bir çizgi ortaya koymuştur (Altuntaş-Demirkanoğlu, 2017: 69).

Ak Parti programında kadın hakları üzerinde önemle durulacağı ve her türlü engellemenin önüne geçileceği belirtilmiştir (Ak Parti Programı Madde 2). Kız çocuklarına dair eğitim fırsatlarının iyileştirilmesi, kadınlar için istihdam alanlarının oluşturulması için kadın emeğinin üzerinde durulması ve aile planlaması konuları üzerinde durulmuştur. Kadınların özel alan dışında olabilmeleri ve kamusal alana dâhil edilebilmesi için politikalar önerilmiştir (Ak Parti Programı Madde 5). Parti programının 'Sosyal Politikalar' başlığı altında kadın hakları konusuna değinilmiş, kadınların toplumun yarısını oluşturdukları için değil her şeyden önce birey oldukları için vurgusu yapılmıştır. Yılların ihmalinin söz konusu olduğu da belirtilen parti programında sorunların çözümünün öncelikli hedef olduğu belirtilmiştir. Kadınların, kamusal alana katılımı konusunda gerekli özenin gösterileceği belirtilmiş, siyasal alana katılım açısından da gerekli önlemlerin alınacağı belirtilmiştir (Ak Parti Programı Madde 5-7). Parti tüzüğünde yer alan 'kadının kamusal alana katılımı

teşviki' söylemiyle kadınlarımız, toplum içerisinde görünür olacak, toplumsal olarak konumları yeniden şekillenecekti. Kadının ev içi emeğinin arka plana atılmayacağı, ev içi alanın da sosyal güvenliğe tabi olacağı düşüncesi parti programında yer almaktadır (Ak Parti Programı, Madde 5-7). Kadın kolları üzerinde de önemle duran parti programında, kadın kollarının belde, ilçe ve il nezdinde ayrı ayrı olması gerektiğini ve her oluşturulan 3 kişilik temsilcilikte bir kadın olmasına özen gösterilmesi gerektiği belirtilmiştir (Ak Parti Programı Madde 19). Kadınları sivil toplum örgütlerine de yönlendiren Ak Parti, 'kadınları ilgilendiren konularda sivil toplum örgütleri dernek ve vakıflarla paralel hareket edileceğini' belirtmiştir (Demirkanoğlu,2017:71). 2003 yılında yürürlüğe giren Yeni İş Kanununda işveren-işçi arasındaki cinsiyet ayrımlarının olmaması adına düzenlemeler yapılmıştır.

Bu kapsamda;

- İş sözleşmesi yapılırken ya da sona erdirilirken cinsiyet faktörü önem arz etmeyecek
- Eşit işe eşit ücret ilkesi
- Kadın çalışanların ücretli doğum izni sürelerinin arttırılması

Görülebilmelidir ki programda çalışan kadının toplum içindeki önemi ön plana çıkarılarak tedbirler alınmış ve uygulanmıştır (Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Durumu,2008). Akdoğan'a göre; Ak Parti tüm bu gelişmeler nezdinde 'modern kazanımları reddeden bir gelenekçilik gütmemektedir.' (Akdoğan,2017:117)

Ak Parti'nin 2002-2007 yılları arasındaki dönemde Avrupa Birliği uyum süreci açısından sunulan şartların kabul edilmesi ve partinin neoliberal politikaları kadınların konumunu oldukça etkilenmiştir. Anayasadaki değişikliklerin bu noktada ayrıca önemli olduğunu belirtmek gerekmektedir (Demirkanoğlu,2017:75). 2004 yılındaki anayasal değişiklikte 10. ve 90. Maddeleri üzerinde durulmuş kadın-erkek eşitliği ilkesi bu maddelerle güçlendirilmiştir. 10. Maddesinde; 'Kadınlar ve erkeklerin eşit haklara sahip olduğunu, devletin bu çizgi doğrultusunda ilerlemesi gerekliliği' üzerinde durulmuştur. 90. Maddenin son fırkasına eklenen madde ise 'temel hak ve özgürlüklere yönelik temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek

uyuşmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınır' ifadesiyle uluslararası antlaşmaların Türk hukukundaki yerini tanımlamaktadır (Belgin,2008:110-111).

Ak Parti 2007 yılında yapılan seçimlerde altmış iki kadın aday ile beraber seçime giderek bir kez daha tek başına iktidar olmuştur. Recep Tayyip Erdoğan başkanlığındaki Ak Parti hükümeti, temel düşüncesini yine 'Güçlü Türkiye için; güçlü birey güçlü aile güçlü toplum' olarak belirtmiştir (Ak Parti 2007 Seçim Beyannamesi). Seçim beyannamesinde kadın konusunu ise 'Sosyal Yapının Güçlendirilmesi' başlığı altında ele almıştır. 'Kadın sorunlarını çözmek için aile merkezli politikalar izlediğini, aile içi şiddetle mücadele konusunda kapsamlı yasal düzenlemeler gerçekleştirdiğini, kadına karşı her türlü ayrımcılıkla mücadeleyi, kız çocuklarının eğitimini ve toplumun en temel birimi olan aile kurumunu güçlendirmeyi temel öncelikleri arasında gördüklerini, kadın ve aile konusunda faaliyet gösteren STK'ların destekleneceğini' beyan etmiştir. 'Kadınların toplumsal hayatın her alanına katılmasını desteklediği gibi, istihdama katılmasını da ülke kalkınmasının ve refahının olmazsa olmaz koşullarından biri olarak gördüklerini" vurgulamıştır (Demirkanoğlu, 2017:78). Kamu kurumlarında kadın-erkek eşitsizliğinin önüne geçebilmek adına işe alımlarda fırsat eşitliği ilkesi üzerinde durulmuştur. Sosyal kalkınma hedefleri için kadın istihdamına gerekli önemin verilmesi ve eşit işe eşit ücret ilkesinin benimsenmesi konuları üzerinde durulmuştur (2010 Resmi Gazete, Kadın İstihdamının Arttırılması ve Fırsat Eşitliğinin Sağlaması, Madde 1-2). Kadın-erkek eşitliğinin üzerinde durulmuş, ev içerisindeki emeğin ötekileştirilmediği ve görünür kılındığı bir dönem olmuştur. Kadın girişimciler desteklenmiş, kadın girişimcilere pozitif ayrımcılık tanınarak krediler sağlanmıştır (Şener,2010: Madde 5). Bu dönemde ki önemli düzenlenmelerden bir diğeri ise 2010 yılında Anayasanın 10. Maddesine eklenen; 'bu tedbirler eşitlik ilkesine aykırı' olamaz ibaresiyle pozitif ayrımcılığın önü açılmıştır (5982 Sayılı Kanun Madde 1).

Bu dönemdeki diğer bir önemli gelişme ise 11 Mayıs 2011 yılında 'Kadına Yönelik Şiddetin ve Ev İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Sözleşme'nin İstanbul'da imzalanmasıdır. İstanbul'da imzalandığı için sözleşme, İstanbul Sözleşmesi olarak anılmıştır. Sözleşme, koruma önleme destekleme, her türlü ayrımcılığın yok sayıldığı, kadına cinsel istismarın olmadığı, gerek ev içi alanda

gerekse ev dışı alanda her türlü ayrımcılığın önlendiği politikaları benimsemektedir. Türkiye İstanbul Sözleşmesi'ne ilk imza atan devlet olması açısından uluslararası arenada takdirle karşılanmıştır (Canikoğlu,2015:365).

Ak Parti döneminde 'kota' uygulaması talebi dönemin tartışılan konuları arasında yer almaktadır. Kota; kadınlara siyasette eşit temsil hakkı için sağlanan pozitif ayrımcılık olarak tanım bulmaktadır Kota uygulaması kadınların siyasetteki temsil edilme oranının artışı için önem arz etmektedir (Demirkanoğlu,2017:82). Ak Parti söylemsel olarak kota uygulamasına olumlu karşılamamakta fakat uygulamada parti yönetiminde %20 oranında kadın siyasetçi bulunması için kadın siyasetçilere sözel olarak bir destek sunulmuştur (Cansun,2012: 85).

2011 genel seçimlerinde 78 kadın adayı bünyesinde bulunduran Ak Parti hükümeti genel seçimlerden galip çıkmıştır. 61. Hükümet olarak karşımıza çıkan bu hükümet programında 'güçlü kadın, güçlü toplum' söylemi öne çıkmaktadır. Altuntaş ve Demirkanoğlu'na göre Kadından Sorumlu Devlet Bakanlığı'nın yerine Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın kurulması, kadının birey olarak değil, aile kavramı çerçevesinde gören anlayışın kurumsallaştığının göstergesi olduğunu söyler (Altuntaş ve Demirkanoğlu, 2017: 84).

Bu dönemde kadının toplumdaki yeri muhafazakâr düşünürler ve liberal düşünürler arasında tartışma odağı olmuştur. Muhafazakâr düşünürlere göre, aile kavramı yok olmaya mahkûm edilirken, liberal düşünürler ailenin yok olmaya mahkûm olmadığını belirtmiştir (Yanık, 2013). 2011-2015 dönemi arasında, kadın toplum içerisinde anne kimliğiyle ön plana çıkmıştır. Evliliğe ve doğurganlığa özendirici politikalar geliştirilmiştir. Recep Tayyip Erdoğan'ın 'en az üç çocuk' söylemleri bu politikaları destekleyici niteliktedir (Altuntaş, 2017:85). 2015 yılında Doğum Yardımı Yönetmeliğinin söz konusu olmasıyla, canlı doğan ilk çocuk için 300, ikinci çocuk için 400, üçüncü ve sonrasındaki çocuklar için 600 TL yardım yapılacağı da yönetmelikte belirtilmiştir (Doğum Yardımı Yönetmeliği, Madde 5).

Bu politikaların bir diğer yansıması ise üniversite öğrencilerinin evlenmeleri şartıyla Gençlik ve Spor Bakanlığına dair kredi ödemelerinin silineceği düzenlemesidir (Altuntaş, 2017:85-86). Güçlü bir evlilik vurgusu yapılan bu dönemde

evlilik öncesi eğitim programları hazırlamıştır. Böylelikle kadın bir birey olarak değil, toplum içerisinde aile yapısını oluşturan unsur olarak ele alınmıştır. Evliliğin teşvik edildiği fakat boşanmaların ise en aza indirgenmeye çalışıldığı bu dönemde eşi vefat eden kadınlara 250 TL yardım ücretinin bulunması ve bunun yanında her türlü temel ihtiyaçlar için yardım edilmesi ön görülmüştür. 'Eşi vefat eden' kadınlar için sunulan bu yardımların boşanan kadınlar için sunulmayışı, hükümetin boşanan kadınlara karşı olumsuz bir bakış açısına sahip olduğunun göstergesidir (Altuntaş ve Demirkanoğlu, 2017: 87).

2014 yılında Recep Tayyip Erdoğan'ın cumhurbaşkanı olmasıyla Ahmet Davutoğlu başkanlığında 62. Hükümet programında 'güçlü toplum için kadın sorunlarının önündeki engel kaldırılmalı' ifadesiyle parti programı hükümete sunulmuştur. Bu hükümet programında Toplum Hizmetinde Devlet başlığı altında, İstanbul Sözleşmesi ve başörtüsü meselesine değinilerek AK parti hükümetinin yapmış oldukları sıralanmıştır. Yine bu başlık altında kadınların karar alma mekanizmalarının artacağı belirtilmiştir (Ak Parti 62. Hükümet Programı,72-78).

1 Kasım 2015 yılında kurulan 64. Hükümet programı Ahmet Davutoğlu başkanlığında TBMM'ye sunulmuştur. Kadına yönelik şiddet konusu üzerinde durulan bu hükümet programında, doğum izin süreleri ve ücretleri konusunda söz konusu olmuştur (Arslan,2017:435). 64. Hükümet programında kadın başlığı altında 'Kadınların bireysel ve toplumsal olarak daha da güçlenmeleri, daha kaliteli eğitim olanaklarına sahip olmaları, karar alma mekanizmalarındaki etkinliklerinin artırılması, işgücü piyasasına girişlerinin kolaylaştırılarak istihdamlarının artırılması, sosyal güvencelerinin sağlanması ve kadın girişimci sayısının artırılması temel hedeflerimizdir' ifadelerine yer verilmiştir (Ak Parti 64. Hükümet Programı,53). Bu hükümet programında değinilen bir diğer konu ise mobil eğitim sistemidir. Konargöçer ya da mevsimlik tarım işçisi olarak yaşam süren kadın ve kız çocuklarının eğitimlerinin aksamaması adına mobil eğitim ekiplerinin yaygınlaştırılacağı üzerinde durulmuştur. Kadın-erkek fırsat eşitliği üzerinde durulan bu programda kadınlar için iş hayatı ve aile hayatını uzlaştırıcı politikaların hedeflendiği belirtilmiştir (Ak Parti 64. Hükümet Programı, 53-54). Ahmet Davutoğlu'nun istifası etmesi üzerine 2016 yılında 65. Hükümet programıyla Binalı Yıldırım başa geçmiştir. 64. Hükümet

programıyla benzerlik gösteren bu hükümet programında; G20 ülkelerine ve dünya geneline ekonomik kalkınma sağlaması için kadınların da ekonomik büyümeden pay almasının hedefler arasında olduğu belirtilmektedir (Arslan,2017;435). 2018 yılı seçimlerini başkanlığını yine Binalı Yıldırım'ın yaptığı Ak Parti yönetimi içerisinde, 2023 hedeflerine hükümet programında değinilmiş ve 'Topyekûn kalkınma hedefimiz çerçevesinde kadınlarımızın kalkınma sürecine daha aktif katılımını desteklemeye devam edeceğiz. Bir yandan kadın girişimciliğini güçlendirirken diğer yandan kadınların işgücüne katılma oranını 2023 sonunda yüzde 40'ın üzerine çıkaracağız' ifadelerine yer verilmiştir (Ak Parti 2018 Seçim Beyannamesi, 90-91).

Ak Parti erken dönemlerinde sivil toplum örgütleriyle iş birliği yaparak kadınların kamusal alanda görünürlüğünü sağlanmaya yönelik adımlar atmıştır. Başörtüsü sebebiyle kamusal alana dâhil edilmeyen ve birçok haklarından bu nedenle mahrum edildiğini düşünen kadınlar Ak Parti hükümetine destek vermiştir. Bu dönemde dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in ve YÖK başkanı Erdoğan Teziç'in türbanın "kamusal alanda" varlığına dair açıklamaları, kamusallığın devletin vücut bulduğu mekânsal yapılar şeklinde anlaşılmasını beraberinde getirdi (Özbek, 2004a: 516). Şüphesiz mekânsal anlamıyla kamusal alandan uzaklaştırılma, türbanlı kadınların bu çalışmada dile getirildiği şekliyle kamusal alandaki yerini de kısıtlamaktaydı. Ak Parti'nin bu dönemdeki girişimleri türbanlı kadınların kamusal alandaki varlığını artırmıştır. Öte yandan tam da bu artışla birlikte iktidar kadınlara "doğalarını hatırlatma gereği duymuştur" (Günindi-Ersöz, 2015: 95). Ak Parti, 2011 sonrası dönemde kadını aile kavramı içerisinde değerlendirmiş, kutsal aile ve kutsal annelik rolünü vurgulamıştır. Muhafazakâr demokrat bakış açısından, muhafazakârlığa evirilmiş bir düşünce yapısı söz konusudur. Akınerdem'e göre, bu dönemi kadın politikaları "kadınların kendi hayatlarıyla ilgili karar alma, kendini gizleme (mahremiyet) ve açık etme imkânlarını ellerinden alarak, hayatları üzerindeki tüm tasarrufu devlete ve devlet aracılığıyla aileye teslim eden" bir çizgi takip etmiştir (Akınerdem,2014: 19). Sonuç olarak yasalar nezdinde önemli kazanımlar kadın açısından sağlansa da kamusal alanda eşitlik yeterince sağlanamamıştır. Türk siyasal sisteminde kadın hakları ataerkil yapıya göre şekillenmeye devam etmiş, kadınların

sorunları aile nezdinde ele alınmış, ‘güçlü aile güçlü toplum’ hedefine ulaşabilmek için kadına araç olarak bakılmıştır (Arslan,2017:437-439).

SONUÇ

Berktay'a göre, tarih boyunca kadınlar gibi erkekler de çoğunlukla tarih çizgisinde görünmez olmuştur. Fakat hiçbir erkek cinsiyetinden dolayı ötekileştirilmemiştir. Kadınlar için bu durum ise, tarih boyunca hiç görünür olmamıştır. Kamusal alan da tam bunlara uygun olarak tarih boyunca tanımlanmıştır. Kadınlar bu nedenlerden dolayı sürekli mücadele etmek durumda kalmıştır (Berktay,2018:20-22). Plumwood'a göre, kadınlar tarih içerisinde geleneksel olarak doğa alanına dâhil edilmiş, *"kadın vahşi bir hayvan- dizginsiz bir hayvan"* olarak görülmüştür. Erkekler ile kültür ve akıl arasında bağlantı kuran zihniyet, kadın ile doğa arasında da o denli bağlantı kurmuştur (Plumwod,2020:35-36). Yani tarihi yapan akıl sahibi insanın aslen her zaman erkek olduğu kabul edilmiştir.

Feminizmin mücadele alanı tam olarak bu noktada ortaya çıkmıştır ve günümüz feminist yazınında yürütülen tartışmaların kaynağında da mücadelenin kendisinin, kaçınılmaz olarak, 'eril tahakküm karşısında kadın' üzerinden gelişmesinin yattığını söylemek mümkündür. Kamusal ve özel alan tartışmalarında feminist yazının arayışları da kadının her zaman eril tahakkümle veya bunun yarattığı başka bir odakla ilişkisel olarak kurulmuş olmasının yarattığı kısıtlamalar gözlemlenebilir. Arendt 'deki anlamıyla kamusal alanın çerçevesinin baştan belirlenmiş olmasının feminist düşünce açısından yarattığı sorun, bu belirlemenin kadının olmadığı bir anda gerçekleştirilmiş olmasıdır. Bu şekliyle kadın kamusal alanda yer almak için önceden çizilmiş sınırlar içerisinde kalacağını kabullenmek durumundadır.

Habermasçı kamusallık ise kuvvetli bir sivil alanı gerektirmektedir ki bu şart burjuva liberalizminin hüküm sürdüğü durumda kapitalizme dayanmaktadır. Bununla birlikte Fraser'ın işaret ettiği üzere kapitalizmin sosyo-ekonomik eşitliği sağlamıyor olması, liberal kamusallığın herkese açık olma koşulunun sağlanmasına daha baştan engel oluşturmaktadır. Bu anlamda Fraser "ekonomik meseleleri 'özelleştirmenin' ve devlet müdahalesinin dışına çıkarma çabalarının, kamusal alan fikrinin içinde taşıdığı tam ve özgür tartışma idealini teşvik etmek bir yana engelleyeceğini" söyler (Fraser, 2004:128). Sonuç olarak siyasal alanın sınırlarının baştan belirlendiği veya siyasal

alanı etkileme gücünün sivil alanda kuvvetli olmayı gerektirdiği kamusallık anlayışları kadının kamusal alanda varlık mücadelesinde özgün stratejiler aramasını zorunlu kılmıştır.

Siyaset, Çakır'ın yorumuyla biçimsel ve biçimsel olmayan bir yapı ve kamu-özel alan olarak bütün faaliyetleri içine alan bir yapı olagelmiştir. Siyaset aynı zamanda cinsiyet kurgusunun da yapıldığı bir alandır. Cinsiyet rejimi politik bir tasarımdır ve devlet eliyle kadın-erkek arasında oluşan politik tasarımların ürünüdür. Cinsiyet rejimi toplum içerisindeki kadın ve erkeğe yüklenen rol ve sorumlulukları belirtmektedir (Çakır,2019:109-114). Sivil alanın hâlihazırda zayıf olduğu erken cumhuriyet döneminde Türkiye'de siyasal alanın sınırları ve buna bağlı cinsiyet rejimi modernleşmeci kadroların beklentileri doğrultusunda görece az muhalefetle karşılaşarak kurulmuş, bu beklentilere karşı olan kesimler yine mevcut kadrolara eklemlenen siyasi kanallar aracılığıyla sürece etki etmeye çalışmışlardır. Bu şartlar altında kadının devletle toplumun temas sağlayacağı kamusal alanda varlık gösterme imkânı yalnızca bu şartların kurulabilmesine erkekle eşit katkıda bulunmuş olmak üzerinden gerçekleştirebilirdi. Bu anlamda Nezihe Muhiddin'in kadının "aziz toprağını tehlikede görür görmez tüfeğini omuzlayıp" vatani savunmasına bizzat katıldığını (Akt. Zihnioğlu, 2019: 127) belirtmiş olması anlamlıdır. Buna karşın dönemin iktidarının Muhiddin'in girişimi olan Kadın Halk Fırkasının kurulmasına engel olma gerekçesi söz konusu partinin kadın erkek ayrımına yol açacağı endişesi olmuştur (Metintaş,2018:112-113). Aslında bunun anlamı ayrımın olmadığı bu ortamın eşitliğin şartlarının erkek tarafından belirlenmesidir. Berktay bu dönemi "Cumhuriyet ama gene ataerkil" (Berktay,1994:24) olarak tanımlarken tam olarak bu noktaya işaret etmektedir.

1950'li yıllarda kadınların örgütlenme biçiminde değişim söz konusu olmuş, parti kolları şeklinde örgütlenmeler ortaya çıkmıştır. Parti kolları kadın haklarında doğrudan örgütlenme biçimi olmasa da kadınların politik kimlik kazanmasında önemli rol oynamıştır. 1952-1980 yılları partilerin kadın kolları kadınların politize olması açısından önemli yıllardır. 1960 yılında yaşanan darbe sonrası 1961 anayasasının getirmiş olduğu özgürlük ortamında kadınlar dernekleşme çalışmalarına devam etmiştir. 1960'lı yılların sonunda İkinci Dalga feminist akımın da etkisiyle kadınların

erkekler karşısında hak arayışları mücadelesi değişmiş, erkeklerle aralarındaki yaşam pratiklerinin değişmesi gerektiğini savunmuşlardır (Kolay, 2015: 8-9).

1970'li yıllar ise kadın hareketlerinin siyasi boyutunun yoğunlaştığı bir dönem olmuştur. Sol-sosyalist düşüncelerin yoğun olduğu bu yıllarda, kadınların örgütlenme biçimleri de bu çizgide şekillenmiştir (Akkaya, 2019: 69-70). Bu ortamda kadınlar sorunlarını dile getirip hak arayabilme imkânlarını, yani kamusal alanda söz sahibi olabilme haklarını, erken cumhuriyet dönemindeki gibi eşit haklar düşüncesine dayandırarak aramıyorlardı. Dönemin siyasi ortamı, sol hareketin oluşturduğu karşı kamusallık içerisinde kadının kısıtlı da olsa yer bulabileceği bir alan sağlamıştır. İlk olarak 1965 yılında kurulan fakat çok kısa bir süre sonra kapatılan İlerici Kadınlar Derneği (İKD), 1960'lı yıların özgürlük ortamından etkilenmiş kadınların bağımsızlık ve özgürlük düşünceleri üzerinde durmuştur. 1975 yılında bir takım emekçi kadın tarafından kurulan İKD, kadınların erkekler gibi tarlada, fabrikada çalıştığını fakat yine de ikinci sınıf insan muamelesi gördüğü düşüncesi üzerinde şekillenmiştir (Akkay,2018:69-70). Kadın dernekleri tek parti iktidarında olduğu gibi sadece Atatürk devrimlerini konu almıyor, özel alan ve kamusal alan bağlamında hak taleplerini de konu almaya başlıyordu.

Kamusal alan ve kadın tartışmaları feminist yazında 1990'lı yıllarda yoğun olarak tartışılmış, konu 2000'li yıllarda siyasi gündeme taşınmıştır. Bu dönemlerde yürütülen tartışmaların iki ekseni var gibi görünmektedir. Bir tarafta feminist yazında erken cumhuriyet dönemi modernleşmeci kadrolarının kadın haklarına yönelik reformları masaya yatırılmış, cumhuriyet mirasını kadınlar açısından özgürleştirici bir adım olarak kabul edenler ile tek parti dönemi uygulamalarının düşünsel arka planını oluşturan modernist kabullerin otoriter tonunu ön plana çıkartan kesimler arasında tartışmalar olmuştur. Bununla ilişkili olarak gelişen ikinci eksen ise yükselen İslamcı harekette ön saflarda yer almaya başlayan kadınların bu harekette edilgen bir konumda olup olmadığına yönelik tartışmalarla biçimlenmiştir. 2000'li yıllar ile birlikte özellikle "vesayet" rejiminin ve ordunun siyaset üzerindeki baskısının ortadan kaldırılması gibi girişimlerle siyasal alanın yeniden tarif edilmesine yönelik girişimlerde bulunulmuş, bu girişimler içerisinde kadının kamusal alandaki konumuna katkıda bulunan belli adımlar da atılmıştır. Bununla birlikte bu adımların temel

hedefinin kadının kamusal alandaki gücünü artırmak mı, yoksa yine eril tahakküm tarafından sınırları belirlenmiş bir kamusallık içerisine, daha önce bu alanda yer bulamayan kadınları sokmak mı olduğu tartışılır. Zira dönem boyunca iktidarı elinde bulunduran Ak Parti bir yandan İstanbul sözleşmesi gibi önemli adımlar atmış, öte yandan kadını aile içerisindeki geleneksel rolü tanımlayan söylemler üretmiştir.

KAYNAKÇA

Acar, Gülnur, Savran; ‘Özel/Kamusal, Yerel/Evrensel: İkilikleri Aşan Bir Feminizme Doğru’, *Praksis Dergisi*, 2002.

Akdoğan, Yalçın; *Muhafazakâr Demokrasi,* Şehir Yayınları, 2010.

Akıncı, Abdulvahap; ‘Türkiye’nin Darbe Geleneği:1960 ve 1971 Müdahaleleri’, *Osmangazi Üniversitesi İktisat Dergisi,* Sayı 9,1, 2014.

Akınerdem, Feyza; ‘Hayat Tarz mı Hayatın Kendisi mi?’, *Feminist Politika,* Sayı 22.

Akkaya, Özlem; ‘1970’lerin İkinci Yarısında Türkiye’de Sosyalizm ve Kadın: Kadınların Sesi Dergisi Karikatürleri’, *Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi,* Sayı 3, 2018, s.65-112.

Akkent, Meral; *Kadı Hareketinin Popülerleşmesi*, Metis Yayınları, 1994, İstanbul.

Aktaş, Gül; ‘Feminist Söylemler Bağlamında Kadın Kimliği: Erkek Egemen Bir Toplumda Kadın Olmak’, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 30, Sayı 1, 2013.

AKP 2002 Seçim Beyannamesi.

AKP 2007 Seçim Beyannamesi.

AKP 2011 Seçim Beyannamesi.

Alacı, Beral; ‘Atatürk Dönemi Cumhuriyet Halk Partisi Kurultaylarında Nizamnameler ve Programlarda Kadın’, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Cilt 14, Sayı 3, 2016.

Aldemir, Ceray- Budak, Canan; ‘Cam Tavanı Kırmak: Parlamentoda Cinsiyet Kotası’, *Eğitim Bilim Toplum Dergisi,* Cilt16, Sayı 61, 2018.

Alptekin, Duygu; ‘Sokaktan Akademiye: Kadın Hareketinin Kurumsallaşma Süreci’, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 26, 2011.

Altuntaş, Nezahat- Demirkanoğlu, Yahya; ‘Adalet ve Kalkınma Partisinin Kadına İlişkin Söylem ve Politikalarına Bakış; Muhafazakâr Demokratlıktan Muhafazakârlığa Doğru Evirilişin İzdüşümleri’, *Akademik Yaklaşımlar Dergisi,* Cilt 8, Sayı 1, 2017.

Arat, Necla; *Feminizm ’in ABC’si,* Say Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.

Arendt, Hannah; *İnsanlık Durumu*, İletişim Yayınları, 2018, İstanbul.

Arendt, Hannah; *Geçmişle Gelecek Arasında*, İletişim Yayınları, 2012, İstanbul.

Althusser, Louis; *Devletin İdeolojik Aygıtları*, İletişim Yayınları, 4.Basım, İstanbul.

Altan Arslan, Şengül; 'Kadın Odaklı Politikaların Hükümet Programlarına Yansımaları Üzerine bir Analiz', *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Özel Sayı, 2017.

Anavatan Partisi 1983 Parti Programı.

Atalay, Merve; 'Kent Hakkının Oluşumunda Devrimci Kadınların Katkıları', *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı,* 2016.

Ateş, Süleyman; 'İslam'ın Kadına Getirdiği Haklar', *İslami Araştırmalar Dergisi,* Cilt 10, Sayı 4, 1997.

Avcı, Müşerref; 'Osmanlı Devleti'nde Kadın Hakları ve Kadın haklarının Gelişimi için Mücadele Eden Öncü Kadınlar', *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* Sayı 55, 2016.

Aydın, Mehmet Akif; 'Hukûk-ı Âile Kararnâmesi', *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt 18, 1998.

Aydın, Abdullah-Yıldız, Murat; '1950-60 Döneminde Türkiye'de Kadın Hakları Niteliği üzerine bir Değerlendirme', *Yasama Dergisi,* Sayı 33, 2017.

Aydınalp, Esra Başak; 'Varoluşçu Özgürlük Bağlamında Kadın: Simone De Beauvoir ve İkinci Cinsiyet', *Dil, Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Sayı 30, 2020, s.465-488.

Aysal, Necdet; 'Tek Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi Üçüncü Büyük Kurultayı (10-18 Mayıs 1931)', *Ankara Üniversitesi Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 30, 2016.

Aysal, Necdet; 'Tek Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi Dördüncü Büyük Kurultayı (10-16 Mayıs 1935)', *Tarih Araştırmaları Dergisi,* Sayı 9, 2017.

Bahçeci, Hazal Ilgın; 'Kent Mekânında Kamusal Alan: Richard Sennett Perspektifinde Bir İnceleme', *Memleket Siyaset Yönetim*, Sayı 29, 2018, s.111-128.

Balta Peltekoğlu, Filiz; 'Dergiciliğin Gelişimi ve Türkiye'de Kadın Dergiciliği', *Marmara Üniversitesi İletişim Dergisi*, Sayı 9, 1995.

Balcı, Meral- Tuzak Mervenur; 'Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Nezihe Muhiddin Özelinde Türk Kadınlarını Siyasi Hakları için Mücadelesi', *Marmara Üniversitesi Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Dergisi*, Sayı 43-51, 2017.

Bayartan, Mehmet; 'Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler'*, Osmanlı Bilim Araştırmaları,* 2008.

Bayoğlu, Filiz; 'Simone De Beauvoir: Öteki Olarak Kadın', *Kaygı-Uludağ Üniversitesi Dergisi*, Sayı 15, 2010.

Belgin, Derya; 'Anayasanın 90. Maddesinde (7 Mayıs 2004) Yapılan Değişikliğin Getirdiği Sorunlar ve Çözümler', *Ankara Barosu Dergisi*, Sayı 4, 2008.

Benhabib, Seyla; *Modernizm, Evrensellik ve Birey: Çağdaş Ahlak Felsefesine Katkılar*, Çev. Mehmet Küçük. Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999.

Benhabib, Seyla, *Feminizm ve Postmodernizm: Huzursuz bir İttifak. S. Benhabib, J. Butler, D. Cornell ve N. Fraser, Çatışan Feminizmler: Felsefi Fikir Alışverişi içinde,* Metis Yayınları, İstanbul, 2008.

Berktay, Fatmagül; *Tarihin Cinsiyeti*, Metis Yayınları, 6. Baskı, 2018.

Berktay, Fatmagül; Kadınların İnsan Haklarının Gelişimi ve Türkiye, *Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları,* Sayı 7, 2004.

Biçer Olgun, Hülya; 'Jürgen Habermas, Hannah Arendt ve Richard Sennett 'in Kamusal Alan Yaklaşımları', *Sosyolojik Düşün,* Cilt 2, Sayfa 1, 2017, s.45-54,

Bingöl, Orhan; 'Toplumsal Cinsiyet Olgusu ve Türkiye'de Kadınlık', *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 108-114, 2014.

Budak, Hatice; Kamusal Alanda Dönüşen Yapılar: Agoradan Sanal Uzama, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,* 2016, s.507-530.

Burgaç, Murat; 1946 Genel Seçimlerinden Propaganda, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırma Dergisi,* Sayı 26, 2013.

Butler, Judith*; Cinsiyet Belası*, Metin Yayınları, 6.basım, 2018, İstanbul.

CHP Kurultayı 1931 Nizamnamesi ve Programı.

CHP Kurultayı 1935 Nizamnamesi ve Programı.

CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası, Ulus Basımevi, 1935, Ankara.

Canikoğlu, Seher; ‘Kadına Yönelik Şiddetin ve Ev İçi Şiddetin Önlenmesine Dair Ulusal ve Uluslararası Mevzuat (İstanbul Sözleşmesi ve 6284 Sayılı Kanun)’, *Ankara Barosu Dergisi,* 2015.

Cansun, Şebnem; ‘Siyasette Cinsiyet Kotası: AKP ve CHP Örnekleri’, 2013.

Crıss, Nuri Bilge; Türk Kadının Gündemi, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* Cilt 51, Sayı 1.

Çağlar, Nedret; ‘Kadının Siyasal Yaşama Katılımı ve Kota Uygulamaları’, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi,* Cilt 3, Sayı 4, 2011, s.56-79.

Çaha, Ömer; Türkiye’de Kadın Hareketi Tarihi: Değişen Bir Şey Var Mı? Kadın Bienali Etkinlikleri Çerçevesinde Türkiye’de Kadın ve Sivil Toplum, 2001.

Çaha, Ömer; ‘Merkez Sağın Diğer Aktörleri ve AKP’, Muhafazakâr Düşünce, Sayı 9-10, 2006.

Çakır, Serpil; *Osmanlı Kadın Hareketi,* Metis Yayıncılık, 6.Basım, İstanbul, 2021.

Çakır, Serpil; *Erkek Kulübünde Siyaset,* Sel Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2019.

Çakır, Serpil; ‘Kadın Tarihi Araştırmaları Türkiye Bibliyografyası’, *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, Sayı 22, 2021.

Çakmak, Diren; ‘Fransız Devrimi’nde Kadın: Eksik Yurttaş’, *Ege Akademik Bakış,* 2007, s. 727-745.

Çalışkan, Osman; ‘Kamusal Alan Bağlamında Ağ Toplumu ve Yeni Kamusal Alan Arayışı’, *Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi,* 2014, s.41-62.

Çavdar, Aybike-Boyacıoğlu, İnci; ‘Sosyal Psikolojik Bakış Açısından Feminist Kimlik: Türkiye İncelemesi’, *Nesne Psikoloji Dergisi,* 7(15), s.282-300.

Çavdar, Tevfik; *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950’den Günümüze*, İmge Yayınları, Ankara, 2013.

Çelik, Adil Giray; *Osmanlı Darülfünun Mekteb-i Hukuk’ta İlk Çiçek Süreyya Ağaoğlu,* Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2018.

Çiçek, Atıl Cem-Aydın, Selçuk- Yağcı, Bülent; ‘Modernleşme Sürecinde Kadın: Osmanlı Dönemi Üzerine Bir İnceleme’, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* Cilt 6, Sayı 9. s. 269-284.

Çiçek, Atıl Cem; 'Türk Siyasal Hayatında Toparlayıcı bir Parti olarak Anavatan Partisi(1983-1989)', *Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi,* Cilt16, Sayı 4, 2018.

Çokoğullar Bozaslan, Emel; 'Siyasetle Alakalı mı Alakasız mı? Kadınlar Halk Fırkasından Günümüze Kadın-Siyaset İlişkisi', *Marmara Üniversitesi Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2, 2020.

Çotuksöken, Betül; *Özel-Toplumsal-Kamusal Alan,* Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi, İstanbul Barosu Yayını, 7. Kitap, 2003.

Dağcı, Nuran- Aktürk, Belma; *Hükümetler ve Programları 1920-1960,* Türkiye Büyük Millet Meclisi Basımevi, Cilt I, 1988, Ankara.

Dağcı, Nuran- Aktürk, Belma; *Hükümetler ve Programları 1960-1980,* Türkiye Büyük Millet Meclisi Basımevi, Cilt II, 1988, Ankara.

Dağcı, Nuran- Aktürk, *Belma; Hükümetler ve Programları 1980-1987,* Türkiye Büyük Millet Meclisi Basımevi, Cilt III, 1988, Ankara.

Demir, Özcan Nilüfer*;* 'II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Feminizmi', *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,* Cilt 16, Sayı 2, 1991, s.107-115.

Demirbağ, Muhammed Üstün; 'Küreselleşme ve Feminizm Üzerine Bir Araştırma', *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* Cilt 2, Sayı 1-55, 2017.

Derbil, Süheyp*; '*Kamu Hizmeti Nedir?' *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* Cilt 7, Sayı 3, 1950.

Duman, Olcay- Birsel, Haktan; 'Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası ve bu Politikanın Dinamiklerine Etki Eden Dış Gelişmeler', *Atatürk Dergisi,* Sayı 1, 2012.

Dyhouse, Carol; *Gösteriş: Kadınlar, Tarih, Feminizm*, Can Yayınları, 2015.

Donovan, Josephine, *Feminist Teori: Entelektüel Gelenekler*. Çev. A. Bora, M. Ağduk Gevrek, F. Sayılan. İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Doğramacı, Emel; *Türkiye'de Kadının Dünü, Bugünü*, İş bankası Kültür Yayınları, 1989, 2. Basım, Ankara.

Ecevit, Yıldız- Karkıner, Nadide; *Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi,* Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2011.

Ediz, Zerrin; Türkiye'de Kadın Örgütlenmeleri Doktora Tezi 1994.

Eralp, Emrah; 1960 Darbesi ve 1961 Anayasası,2021.

Erdem, Ali Rıza; 'Atatürk'ün Kadına ve Kadın Eğitimine Verdiği Önem', *Belgi Dergisi,* Sayı 9, 2015.

Eroksal Ülger, Gülçin; 'Türk Anayasalarında Kadın Hakları ve Uygulamalarıyla İlgili bir Değerlendirme', Cilt 31, Sayı 24, 2015.

Erkal, Mustafa; 1938-1980 Dönemi Türkiye'de Sosyal Yapı ve Dinamikleri, *Sosyoloji Dinamikleri,* Sayı 1, 2016.

Erzen, Ünal Meltem; Siyasette Cinsiyet Eşitsizliği, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,* Sayı 8, 2019.

Enginyurt, Derya; Sosyal Hareketle Sosyolojisi Açısından Feminizm, *Uluslararası Sosyoloji ve Ekonomi Dergisi*, Sayı 1, 2018.

Fraser, Nancy, *Kamusal Alanı Yeniden Düşünmek: Gerçekte Varolan Demokrasinin Eleştiresine Bir Katkı,* Meral Özbek, Hil Yayın, İstanbul, 2004.

Gedik, Esra; 'Dünyada ve Türkiye'de Dijital Feminizm İncelemesi: Gençlerin Dijital Aktivizm Deneyimleri', *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi,* Sayı 5, 2020.

Geuss, Raymond, *Kamusal Şeyler, Özel Şeyler*. Çev. Gül Ayşe Koçak, Yapı kredi Yayınları, İstanbul, 2007.

Gouges, Olympe De *'Kadın ve Kadın Yurttaşın Haklar Bildirgesi* (7 Eylül 1791)', çev. Ece Göztepe, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* Cilt 45, Sayı 1, s.185-193.

Gökçimen, Semra- Yapıcı, Havvana; *Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009,* Türkiye Büyük Millet Meclisi Basımevi, 2009, Ankara.

Gökgür, Pınar; *Kamusal Alanın Değişimini ve Dönüşümünü Etkileyen Faktörler,* s.1-17, ed. Selma Çelikyay, Kamusal Alanların Mekânsal Organizasyonu, Bartın Üniversitesi Yayınları, 2017.

Göksel, Burhan; Atatürk ve Kadın Hakları, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* Cilt 1, Sayı 1, 1984.

Göksu, Oğuz; '1991 Genel Seçimlerinde ANAP'ın Seçim Kampanyasının Siyasal Kültür Ekseninde Değerlendirilmesi ve Mesut Yılmaz'ın Rolü', *Erciyes İletişim Dergisi*, Cilt 5, Sayı 4, 2018.

Gözler, Kemal; *Türk Anayasa Hukuku,* Ekin Basım, 2018, 2.Baskı, Bursa.

Gözler, Kemal; *Türk Anayasaları,* Ekin Kitapevi Yayınları, 1999, Bursa.

Gözler, Kemal; *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası,* Ekin Yayınevi,2010, Bursa.

Gümüşoğlu, Firdevs; 'Ders Kitaplarında Toplumsal Cinsiyet', *Toplum ve Demokrasi*, Sayı 4, 2008.

Gül, Hüseyin; Nemiz, Nilüfer; Efe, Seda; Özcan, Fikret; 'Antik Çağdan Günümüze Kentsel Kamusal Mekânın Dönüşü', *Şehir ve Medeniyet,* 2019, s.59- 70.

Gülserin, Fatma Ceyda; 'Kamusal Alan Kavramının Değişiminin Büyükdere Aksı Üzerinden İncelenmesi', *İstanbul Kültür Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü,* İstanbul, 2010.

Günindi Ersöz, Aysel; 'Özel Alan/Kamusal Alan Dikotomisi: Kadınlığın "Doğası" ve Kamusal Alandan Dışlanmışlığı', *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt 18, Sayı 1, 2015, s.80-102.

Gürkan, Ülker; 'Türk Kadınının Statüsü ve Sorunları', *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* Cilt 35, S.382.

Habermas, Jürgen; *Kamusal Alan*, s.95-103, Kamusal Alan, Ed. Meral Özbek, Hil Yayın,1. Baskı, 2004.

Heper, Metin, *Türkiye'de Devlet Geleneği*. Çev. Nalan Soyarık, DoğuBatı Yayınları, 2006.

Hooks, Bell; *Feminizm Herkes İçindir: Tutkulu Politika,* BGST Yayınları, 4. Basım, 2016.

İçişleri Bakanlığı Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü TÜİK.

İnsel, Ahmet, 'Kadın Üzerinden İktidar Mücadelesi', *Birikim Dergisi*, 2000.

Kadın İstihdamının Arttırılması ve Fırsata Eşitliğinin Sağlanması, Resmi Gazete 2010.

Kadıoğlu, Ayşe, *Cumhuriyet İradesi Demokrasi Muhakemesi*. Metis Yayınları, 1.Basım İstanbul, 1999.

Kandiyoti, Deniz, *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*, Metis Yayınları, İstanbul, 2013.

Karabıyık, İlyas; 'Türkiye'de Çalışma Hayatında Kadın İstihdamı', *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,* Sayı 1, 2012.

Karaçor, Zeynep-Atabey, Ayşegül; 'Türkiye Ekonomisinde Uygulanan İstikrar Politikalarının Tarihsel Süreç İçerisinde Analizi ve bu Süreç İçerisinde Karar Birimlerinin Rolü', *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Cilt 4, Sayı 11, 2001.

Karadağ, Ahmet; Toplumsal Cinsiyetten Çoklu Kesişen Farklılar Küreselleşme ve Kadın.

Karaman, İrem*;* 'Kadın Sivil Toplum Hareketinin Tarihsel Gelişimi: Türkiye ve Dünyadan Örnekler', *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi,* Cilt 5, Say 13, 2021.

Kluge, Alexander- Negt, Oscar, *Kamusallık ve Tecrübe: Burjuva ve Proleter Kamusallığın Analizine Doğru*. Çev. Müge Atala, Nota bene Yayınları, İstanbul, 2018.

Koç, Taşkın Yaşar; *12 Eylül'den 12 Haziran'a Siyasal Partiler Adalet ve Kalkınma Partisi,* SETA, 2011.

Kolay, Hande; 'Kadın Hareketlerinin Süreçleri, Talepleri ve Kazanımları', *EMO Kadın Bülteni Dergisi,* Sayı 3, s.5-11.

Koparan, Emre; 'Bir Kamusal Alan Olan İş Dünyasında Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Bağlamında Kadının Varlık Sorunsalı', *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi,* Cilt 9, Sayı 17, s.55-62.

Koç, Emel; 'Simone De Beauvoir 'in İkinci Cins'i: Öteki Olarak Kadın', *Sosyal Bilimler Dergisi,* 2015, Sayı 4, s.1-17.

Koç, Yıldırım; 'Demokrat Parti 27 Mayıs ve İşçi Hareketi', *Teori Dergisi,* 2010.

Konan, Belkıs;' Hukuk-i Ali Kararnamesinde Kadının Hukuki Durumu ile İlgili Düzenlemeler', II. Türk Hukuku Tarihi Kongreleri Bildirgeleri.

Kolay, Hale; 'Kadın Hareketleri Süreçleri Talepleri ve Kazanımları', *Emo Kadın Bülteni,* Sayı 3, 2015.

Köse, Özlem; ‘Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Kadınların Var Olma Mücadelesi’, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Cilt 13, Sayı 71, 2020.

Kurnaz, Şefika; *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923),* T.C Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Kuyaksil, Ali; ‘Türk Anayasalarında Kadın Hakları ve Gelişimi’, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Cilt 6, Sayı 11, 2009.

Kuzu, Burhan; Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarının İnsan Hakları Açısından Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi, 1994.

Lyotard, Jean François, *Postmodern Durum*, Çev. İsmet Birkan, Bilge Su Yayınları, 2013, Ankara.

Mardin, Şerif, *Türk Siyasasını Açıklayabilecek bir Anahtar: Merkez – Çevre İlişkileri,* İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

Mardin, Şerif, *Türk Devriminde İdeoloji ve Din*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Mardin, Şerif, *19. Yüzyılda Osmanlı’da Kamusal Kimlik İnşası Üzerine Bazı Değerlendirmeler,* İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Metintaş, Mustafa Yahya; ‘Nezihe Muhittin ve Türk Kadınının Siyasi Haklar Mücadelesi’, *Osmangazi Üniversitesi Yakın Tarih Dergisi*, Cilt 1, Sayı 3, 2018.

Metintaş, Melike; ‘Erken Cumhuriyet Döneminde Feminizm Hareketlerinin İlerleyen Dönemde Türk Sosyolojisine Yansıması’, *Yakın Tarih Dergisi,* Cilt 1, Sayı 3, 2018.

Minarlı, Mustafa Ali; ‘Kamusal Alanın Kavramsal Sınırları’, *İnsan&İnsan,* Sayı:21, 2019, s.5733-55.

Milliyet Gazetesi Arşivi.

Michael, Andree; *Feminizm,* İletişim Yayınları, 1993.

Nal, Sebahattin; ‘Demokrat Partinin 1950-54 Dönemi Din Siyaseti’, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* Cilt 60, Sayı 30-167, 2005.

Neziroğlu, İrfan-Yılmaz, Tuncer; *Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri (1989-1995),* Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları, Cilt 8, 2013, Ankara.

Neziroğlu, İrfan-Yılmaz, *Tuncer; Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri (1995-1999),* Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları, Cilt 9, 2013, Ankara.

Neziroğlu, İrfan-Yılmaz, *Tuncer; Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri (1999- sonrası),* Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları, Cilt 10, 2013, Ankara.

Resmî Gazete 1961 Anayasası.

Odabaş, Uğur Köksal; 'Tarihsel Süreçte Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü ve Habermas'*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:22, 2018, s. 2051-2066.

Özbek, Meral, *Kamusal Alan Kavramının Kamusallaşması ve Kamu Otoritelerinin Kamusal-Özel Söylemleri,* Hil Yayın, İstanbul, 2004.

Özbek, Meral, *Kamusal Alanın Sınırları,* Hil Yayın, İstanbul, 2004.

Özdemir, Hacı-Aydemir, Duygu*;* 'Dördüncü Dalga Feminizm Üzerine', *İnternational Social Studies Journal*, Cilt 5, Sayı 32, 2019.

Özdemir, Hakan; 'Türkiye'de Muhafazakâr Sol Pencereden Kadına Bakış', *Kafkas Üniversitesi İktisat Dergisi,* Cilt 6, Sayı 10, 2015.

Öztürk, Serdar; 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Kamusal Alanın Dinamikleri', *Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi,* S.21, s. 95-124.

Özüdoğru, Büşra; *'Beyaz Feminizm ve Öteki Kadınlar', Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 2018, S.12, s.304-319.

Pamir, Aybars; 'Osmanlı Egemenlik Anlayışında Sened-i İttifakın Yeri', *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* Cilt 53, Sayı 2, 2004.

Pektaş, Şerafettin; 'Menderes'li Yıllar: Demokrat Parti Döneminde İşçi Hareketleri', 2012.

Plumwood, Val; *Feminizm ve Doğaya Hükmetmek,* Metis Yayınları, 2020, İstanbul.

Sarıkaya, Esma; *Kadının Siyasi Haklar Tarihçesi*, Taçese Yayınları, 2019, Ankara.

Sancar, Serpil; *Erkeklik: İmkânsız İktidar,* Metis Yayınları, 2009, İstanbul.

Salep, Mustafa; 'Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde CHP'nin Siyasal Politikası Üzerine Değerlendirme (1938-1950)', *İnsan ve Toplum Araştırmaları Dergisi,* Sayı 9, 2020.

Savaş, Gökhan- Ertan, Senem- Yol, Fatma; 'Türkiye'deki Üniversitelerin Kadın Araştırmaları Merkezleri Profili Araştırması', *Sosyal Bilimler Dergisi,* Cilt 17, Sayı 68, 2018, s.1527-1547.

Sennett, Richard, *Kamusal İnsanın Çöküşü* Çev. Serpil Durak ve Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2002.

Şanlı, Sezer; 'Kuramdan Eyleme Akademiden Aktif Siyasete: Behice Boran'ın Aydın Kimliği Üzerine Kuramsal bir Değerlendirme', *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Sayı 38, 2020.

Şener, Ülker*;* Başbakanlık'ın 'Kadın İstihdamının Arttırılması ve Fırsat Eşitliğinin Sağlanması Genelgesi ': Olumlu bir adım; ancak daha yapılacaklar var, 2010.

Şen, Murat; İnsan Hakları Bağlamında Çalışma Hakkı, Melikşah Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

Şeker, Aziz*;* 'Yaşar Kemal'in Romanlarının Sosyolojik Dokusunu Feminist Edebiyat Eleştirisi Bağlamında Değerlendirmek', *İstanbul Üniversitesi Kadın Çalışmaları Dergisi,* Sayı 19, 2019.

Talay Keleşoğlu, Birsen; '1970'li yılların en Kitlesel Kadın Örgütü: İlerici Kadınlar Derneği', *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar,* Say 12, 2010.

Talas, Mustafa; 'Sivil Toplum Örgütler ve Türkiye Perspektifi', *Türklük Bilimi Araştırmalar Dergisi,* 2011.

Taş, Gün; 'Feminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi' *T*arihsel Süreçleri ve Dönüşümleri', *Akademik Hassasiyetler,* Cilt 3, Sayı 5, 2016.

Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.

Terzi, Gazioğlu Elif; 'Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Politik Söylem:1989-2011 Yılları Arasında Hükümet Programlarında Aile ve Kadınlar', *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi,* Sayı 2, 2015.

Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Yayınları, Ankara, 1993.

Torun, Tayfun; 'Jürgen Habermas'ın Kamusal Alan Kavrayışı: Rasyonel Politik İrade Oluşumu', *Kaygı Uludağ Üniversitesi Dergisi,* Sayı 19, 2020.

Topuzkanamış, Evran Şafak; '1982 Anayasasında ve Türk Anayasası Mahkemesi Kararlarında Kadın', *İzmir Barosu Dergisi*, Sayı 49, 2019.

Tunaya, Tarık Zafer; *Türkiye'de Siyasi Partiler,* Hürriyet Vakfı Yayınları, Cilt 2, Baskı, 1988.

Tür, Özlem- Aydın, Çiğdem; 'Feminist Uluslararası İlişkiler Yaklaşımı: Temelleri, Gelişimi, Katkı ve Sorunları', *Uluslararası İlişkiler Dergisi,* Cilt 7, Sayı 26, 2010.

Türkiye Kadınlar Birliği Derneği Tüzüğü.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun (5982), 2010.

Yakut, Esra; 'XIX. Yüzyılda Orta Anadolu Bölgesinde Evliliğin Ortaya Çıkışı, Sona Ermesi ve Sonuçları', *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* Cilt 12, Sayı 1-2, 2008.

Yaşar, Selman; 'Basındaki Bilgiler Işığında İlk Kadın Milletvekillerimizden Trabzon Milletvekili Seniha Hızal ve Meclisteki Faaliyetleri', *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı 28, 2020.

Yılmaz, Ahmet; 'Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Kadın Kimliğinin Biçimlendirilmesi', *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 191-192,2010.

Yılmaz, Sema*; Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Günlük Hayattaki Yansımaları: Çorum/Alaca Örneği,* İmgelem, 2018, C.2, S.2, s.59-79.

Yılmaz, Zafer*;* 'Özel Alan-Kamusal Alan Ayrımının Tarihsel Temelleri "Antik Yunan", *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi,* Sayı 14, 2006, s.359-371.

Yurtseven, Yılmaz; ‘1917 Tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi ve Osmanlı Aile Hukukuna Getirdiği Yenilikler’, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* Cilt 11, Sayı 1-2, 2003.

Yüksel, Reyhani Sera; ‘Türk Medeni Kanunu Bakımından Kadın-Erkek Eşitliği’*, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* Cilt 16, Sayı 2,2014.

Yükselbaba, Ülker; *Kadın, Kamusal Alan ve Hukuk*, Tekin Yayınevi, 2017, İstanbul.

Yükselbaba, Ülker; ‘Kamusal Alan Modelleri ve Bu Modellerin Bağlamları’, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* Sayı 2, Cilt 66, 2008.

Yürüt, Berna; ‘Tazminat Sonrasında Osmanlı Kadın Hareketi ve Hukuki Talepleri’, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi,* Özel Sayı, 2017.

Zabcı, Filiz; *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler,* Ed. Gökhan Atılgan & Atilla Aytekin, Yordam Kitap, 2012, s.109-122.

Zihnioğlu, Yaprak; *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlara Halk Fırkası, Kadın Birliği,* Metis Yayınları, İstanbul, 2019.